

UNIVERSAL JOURNAL OF HISTORY AND CULTURE

VOLUME 4 ISSUE 2

ISSN 2667-8179

UJHC

<https://dergipark.org.tr/en/pub/ujhc>

VOLUME 4 ISSUE 2
ISSN 2667-8179

October 2022
<https://dergipark.org.tr/ujhc>

UNIVERSAL JOURNAL OF HISTORY AND CULTURE

Editor in Chief

Dr. Handan Akyigit
Department of Sociology
Sakarya University, Türkiye
hakyigit@sakarya.edu.tr

Dr. Orhan Kaplan
Department of Turkish Language and Literature
Sakarya University, Türkiye
okaplan@sakarya.edu.tr

Editorial Board

Dr. Enis Şahin
Sakarya University, Türkiye
Responsible area is History

Dr. Ömer Erden
Ordu University, Türkiye
Responsible area is History

Dr. Adem Bölükbaşı
Bandırma University, Türkiye
Responsible area is Sociology

Dr. Emrullah Türk
Batman University, Türkiye
Responsible area is Sociology

Dr. Mustafa Kemal Şan
Sakarya University, Türkiye
Responsible area is Sociology

Dr. Suat Kolukırık
Akdeniz University, Türkiye
Responsible area is Sociology

Dr. Sergiu Baltatescu
University of Oradea, Romania
Responsible area is Sociology

Dr. Galina M. Yemelianova
SOAS University of London, United Kingdom
Responsible area is International Relations

Dr. Hüsamettin İnaç
Dumlupınar University, Türkiye
Responsible area is International Relations

Dr. Ghadir Golkarian
Near East University, TRNC
Responsible area is Turkish Language and Literature

Dr. Gülhan Atnur
Atatürk University, Türkiye
Responsible area is Turkish Language and Literature

Dr. Selçuk Kürşad Koca
Qatar University, Qatar
Responsible area is Turkish Language and Literature

Dr. Biljana Milosevic Soso
University of East Sarajova, Bosnia and Herzegovina
Responsible area is Psychology

Dr. Hasan Kaplan
İbn Haldun University, Türkiye
Responsible area is Theology

Dr. Osman Kara
Tekirdag Namık Kemal University, Türkiye
Responsible area is Theology

Turkish Spelling and Language Editor

Dr. Orhan Kaplan
Department of Turkish Language and Literature
Sakarya University, Türkiye
okaplan@sakarya.edu.tr

English Spelling and Language Editor

Lecturer Tolga Aktürk
School of Foreign Languages
Yıldız Technical University, Türkiye
takturk@yildiz.edu.tr

Salich Tzampaz
Department of Sociology
Sakarya University, Türkiye
scanbaz97@gmail.com

Technical Editor

Dr. Fuat Usta
Department of Mathematics
Düzce University, Türkiye
fuatusta@duzce.edu.tr

Fatih Arslan
Department of Sociology
Sakarya University, Türkiye
arslanfatihh5534@gmail.com

Contents

Research Articles

- 1 Panoptikondan Omniptikona: Yeni Medya ile Dönüşen Panoptikonun Filmlerdeki Yansıması
From Panopticon To Omnipticon: Reflection of Transforming Panopticon Through New Media on Movies
Elanur Uzak 104-129
- 2 Osmanlı Döneminde Okçuluk Alanında Yapılan Çalışmalar ve Okçuluk Terimleri
Studies in the Field of Archery in the Ottoman Period and Archery Terms
İlhan Uçar 130-141
- 3 Siyasal Toplumsallaşma Bağlamında Türkiye’de Solcu Kimliğinin Oluşumunda Ailenin Rolü
The Role of the Family in the Formation of Leftist Identity in Turkey in the Context of Political Socialization
Bedir Sala 142-157
- 4 Sociopolitics, Psychology, And Genocracy of Global Nationalism and Neo-Racism; Peace and Conflict Philosophy
Faruk Hadžić 158-193
- 5 Tarih Ders Kitaplarında Arap ve Ortadoğu Algısının Dönüşümü: Tek Partiden Demokrat Partiye Geçiş
Transformation of Arab and Middle East Perception in History Textbooks: Transition from Single Party to Democratic Party
Ahmet Emin Dağ 194-217

Panoptikondan Omniptikona: Yeni Medya ile Dönüşen Panoptikonun Filmlerdeki Yansıması

Elanur Uzak ¹

Öz: İktidar kavramı, insanın varoluşundan bugüne kadar gelip devamlılık arz eden, döneme göre sürekli olarak değişim ve dönüşüm gösteren bir kavramdır. İktidar, dünyada olup bitenden haberdar olan, kimi zaman bunları oluşturan fakat en önemlisi bu gelişmeleri gözetleyen güçtür. Michel Foucault, iktidar kavramı üzerinde çalışmalar yapmış, Jeremy Bentham'ın "*panoptikon*" kavramını bir metafor olarak kullanarak, topluma yayılan iktidarın göstermiş olduğu değişimi ve iktidarın görünmezliğini açıklamaya çalışmıştır. Bentham'ın hapisane ve gözetleme modelinin toplumun mikro çatlaklarına değin yayıldığını düşünen Foucault; okul, hastane ve fabrikaların bu sistemle çalıştığını, iktidarın gözünün bu kurumlara yerleştiğini savunmaktadır. Fakat özellikle son 20 yılda teknoloji ve internetin hayatımızı yoğun bir biçimde işgal etmesiyle beraber gözetim küreselleşmiş ve bu gelişmelere bağlı olarak dönüşerek yeni kavramsallaştırmaların gündeme gelmesine neden olmuştur. Bilgi, eğlence ya da güvenlik amacıyla kullanılan internet çerezleri, akıllı cihazlar, televizyon, sosyal medya, kredi kartları, GPS ve yazılımların yeni bir gözetleme ve denetim ortamına işaret ettiği söylenebilir. Bu yeni gözetleme biçimi *süperpanoptikon* kavramına işaret etmektedir. Televizyon ve radyo gibi araçlarla çoğunluğun azınlığı gözetlemesi ise *sinoptikon* kavramıyla açıklanmaktadır. *Omnipitikon* ise sosyal medyada kişilerin karşılıklı olarak birbirlerini gözetlemesini ifade etmektedir. Bu çalışmada artık yaşadığımız çağı anlamak ve açıklamak bakımından kavramsal yeterliliği azalan panoptikon kavramından türeyen süperpanoptikon, sinoptikon, omniptikon gibi yeni kavramsallaştırmalar sinema filmleri üzerinden ele alınıp analiz edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gözetim, İktidar, Omniptikon, Panoptikon, Sinoptikon, Süperpanoptikon

From Panopticon To Omnipiticon: Reflection of Transforming Panopticon Through New Media on Movies

Abstract: Power is a term existing continuously since the beginning of humankind and it changes and transforms according to the period. Power is the force that knows about what is going on in the World and shapes these events but most importantly observes them. Michel Foucault made studies on the concept of power and tried to explain the change of power that surrounds society and the invisibility of power by using Jeremy Bentham's "*panopticon*" as a metaphor. Foucault who believed that Bentham's plan of prison and surveillance spread to even micro-cracks of society, defended that schools, hospitals, and factories work with this system and the power has eyes inside these corporations. Especially in the last 20 years technology and the internet have surrounded our lives to a great extent, therefore surveillance has become global, changed by these new developments, and has caused new conceptualizations to emerge. It can be said that intelligent devices, television, social media, credit cards, GPS, software, and internet cookies which is being used for information, entertainment, or security indicate a new surveillance and supervision setting. This new form of surveillance indicates the term superpanopticon. surveillance of the few by the many with tools like television and radio could be explained with the term synopticon. Omnipiticon means people observing each other on social media. In this study, new conceptualizations such as superpanopticon, synopticon, omnipticon which derived from panopticon that has a decreasing conceptual sufficiency in terms of understanding and explaining the period that we live in, will be analyzed through movies.

Keywords: Omnipiticon, Panopticon, Power, Superpanopticon, Surveillance, Synopticon

¹Sakarya Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Sakarya, Türkiye, elanuruzak@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9241-3173

1. Giriş

Jeremy Bentham'ın hapisane modeli olarak tasarladığı panoptikon kavramını metaforik olarak kullanan Michel Foucault 20. Yüzyılda kapitalizmle birlikte iktidarın dönüştüğünü ve hayatın her alanına sirayet ettiğini, kendi deyişle “mikro çatlakları”na sızdığını söylemektedir. Günümüzde örneğin bir kral gibi tek kişilik ya da devlet gibi kurumsal bir organizasyon biçiminde tezahür eden ve görünümüleri bilinen iktidar, yerini insanların gözetlendiği için kendi kendisini disipline ettiği ve kolayca görünemeyen iktidar biçimlerine bırakmıştır. Bu yeni durumda iktidar gözetleme için sadece somut kurumsal mekanizmalara değil, başka araçlara müracaat ederek ve farklı biçimlerle işlemeye başlamıştır. Bu haliyle iktidar artık bir kişinin veya organizasyonun iktidarı değil, “gözün iktidarı” olarak tanımlanmaktadır. İktidarın gözü, kişileri sürekli gözetleyen fakat kişilerin kim olduğunu bilemediği görünmez bir imgedir. Louis Althusser, Foucault'nun düşüncesine başka bir bakış açısı kazandırmıştır. İktidarın sürekli olarak görünmez olması durumunda halka istediği mesajı ve yönlendirmeyi yapamayacağı için iktidarın görünmezliğini görünür hale getirmesi gerektiğini, bunun için de devletin ideolojik aygıtlarını kullanarak kendisini zaman zaman görünür kıldığını ileri sürmüştür. Devletin ideolojik aygıtları arasında; din, siyasi partiler, eğitim, aile, kitle iletişim araçları, hukuk ve sanat dalları sayılabilir. Bu nedenle iktidar kendini bu yapılar aracılığıyla zaman zaman görünür hale getirir.

Günümüzde bireylerin faaliyetleri sürekli gözetlendiğinden kişiler eylemlerini özgür iradeleri ile gerçekleştirememekte, çoğunlukla gözetimin bilincinde olduklarından davranışlarını kısıtlayabilmektedirler. Klasik panoptik gözetimin yerini teknoloji yoluyla gözetlemeye bırakan süreç, egemenlerin iktidarını işletme ve pekiştirme çabalarının ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçmişten günümüze çeşitli yollarla insanların gözetimi ve bu yolla denetimi sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat günümüzde gözetleme, gelişen teknoloji ile çok daha kapsamlı, farklı ve çeşitli yollarla yapılabilmekte böylece insanların gözetimi akla gelmeyecek boyutlara çıkmakta, en ufak gündelik eylemler bile gözetlenebilmekte fakat gözetimi elinde bulunduran iktidarlar kendisini görünmez kılarak varlığını sürdürmekte ve işlemektedir.

Örneğin, sosyal medya mecralarının çeşitlenmesi kullanıcıların birbirini gözetlemesini mümkün kılarak kişilerin hayatlarındaki gözetleyici sayısını artırmakta, bu da mahremiyet sorununu beraberinde getirmektedir. İletişim teknolojilerinin gelişmesi ve hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmesiyle gözetimin artması ve yoğunluk kazanması bireylerin mahrem alanını ister rızasıyla ister rıza dışı olarak daraltmakta, sınırlandırmakta ve mahremiyet ihlaline neden olmaktadır. Kişiler bir yandan özgürlüğün gerekliliği ve bireyselliğine vurgu yaparlarken diğer yandan da birbirlerinin özgürlüklerine ve kişisel hayatlarına sosyal

medya vb. araçlar aracılığıyla karışabilmekte ve bu noktada oldukça çelişkili etkileşimler ve durumlar deneyimleyebilmektedir. Gözetim olgusunun gelişen teknolojiye bağlı olarak biçim değiştirmesi özel alanın veya mahremiyetin ihlaline ortam hazırlamaktadır. Günümüzde gözetim, insanların güvenlik kaygısını kullanmak üzere kendini meşrulaştıracak nedenler bulmakta, sosyal medya araçları ise kullanıcıları özel yaşamı ve alanlarını ifşa etmeye teşvik etmekte, dolayısıyla insanların kendi istek ve katılımlarıyla gözetimi yeniden üretmeye katkı yapmaya yönlendirmektedir.

Sözü edilen bu yeni durumlar elbette sosyolojik önem, değer ve ilgiye sahiptir ve pek çok boyutuyla işlenip ele alınmayı gerektirmektedir. Bu çalışmada ise bu olgular sinema filmleri üzerinde ele alınıp analiz edilecektir. Bu çalışmanın temel amacı panoptikon, süperpanoptikon, sinoptikon ve omniptikon kavramlarını ve dönüşümünü konu ile ilgili literatür çerçevesinde ele alıp sorunsallaştırmak, açıklamak ve bu kavramların yansımalarını sinema filmleri üzerinden analiz edip yorumlamaktır.

2. Panoptikon

18. yüzyılda karışıklık içinde kalan imparatorluklar halklarını kontrol edebilmek için çeşitli otoriter sistemler oluşturmaya çalışmışlardır. Kardeşi Jeremy Bentham ile birlikte çalışan ve mimar olan Samuel Bentham'ın bu amaçla tasarlamış olduğu hapishane modeli, “bütün” anlamına gelen “pan” ve “gözlemlemek” anlamına gelen “optikon” kelimelerinin birleşmesiyle oluşan “panoptikon” kavramıyla anılmaktadır. Bentham gözetlemenin etkili olabilmesi için gözetleme şeklinin “görünmeden gözetleme” olması gerektiğini söyler (Özdel, 2012, s.23). Bu ilkenin planda yer almasındaki asıl neden gözetleyen kişi orada olmasına rağmen gözetlemediğinde veya hiç orada olmadığında dahi kişiye gözetleniyormuş hissini vermek ve kişinin kendisini sürekli otoritenin istediği biçimde davranmaya mecbur hissetmesini sağlamaktır. Bu mimari model ile otoritenin devamlılığının sağlanması arzu edilmiştir. Hapishanenin yuvarlak tasarımı aracılığıyla gözetleyen kişinin/otoritenin merkeziliğinin sağlanmaya çalışıldığı söylenebilir. Ana binada yer alan hücrelerin dışarı ve içerideki arenaya bakan, camları olan birbirinden ayrı iletişime imkân vermeyecek biçimde bölmelerden oluşmaktadır. Mahkûmların birbiriyle iletişiminin kesilmesindeki amaç onları yalnızlaştırmak ve bir araya gelerek ayaklanmalarını önlemektir. Hücrelerdeki pencereler içeri doğru bakan gözetleyicinin görmesi için koyulmuş ve içeriye giren ışığın miktarı gözetleyicinin otoritesinin hissedilmesi için tasarlanmıştır. Gözetleyici kulesindeki camlar ise içeridekinin dışarıyı görmesini sağlayan fakat dışarıdan bakıldığında içeriği göstermeyen nitelikte olduğundan, mahkûmlar gözetleyicinin kendilerini ne zaman izleyip ne zaman izlemediğini bilmemekte ve sürekli izlenme hissi altında yaşamaktadırlar. Böylece gözetleyen kişiye biçilen rol görünmez iktidar rolüdür (Özdel, 2012,

s.24). Panoptikonda her şey gözetim altında olduğundan mahremiyet söz konusu değildir. Davranışlar tek bir kalıba alınarak disiplin sağlanmıştır. Hapishane modelinin amacına ulaşabilmesi için gereken ilke “görünmeden gözetleme” ilkesidir.

Foucault, panoptikon kavramını Bentham’ın bu hapishane modelinden yararlanarak, modern gözetim toplumunda egemenliğin örgütlenmesini belirtmek için metaforik anlamda kullanır. Birey tıpkı hapishane modelinde olduğu gibi toplumsal yaşamın her alanında, gizli bir şekilde ve sürekli olarak bir gözetleme altında olduğunun farkındadır (Timisi 2003’ten akt. Özdemir 2014, s.5). Foucault’ya göre bütün dünya koca bir panoptikona dönüşmüştür. Günümüzde iktidar tıpkı hapishanenin ortasındaki bu kuleye benzetilmektedir. Böylece iktidarlar hapishane modelinde olduğu gibi bireyleri denetlemekte ve disipline etmeye çalışmaktadır. Bireyler bu kulenin üzerindeki göz tarafından gözetlendiğine inandığından birbirleriyle olan iletişimini keserek korku içinde yaşamlarını sürdürmektedirler. İktidarın gözü bedensiz, varlığını hissettiğimiz ama ne olduğunun bilinmediği ve fakat kişilerin itaat etmesine yarayan bir imgedir. Bu yapı sadece hapishane için değil toplumsal hayatın tüm alanlarında kullanılabilir. Bu türlü bir gözetlemenin olduğu toplumda işçiyi işini yapması için, öğrenciyi ders çalışması için, çocuğu okula göndermek için, hastayı tedavisine uyması için zorlamaya gerek yoktur. Çünkü bireyler denetim altında olduklarını bildiklerinden disipline girecek ve yapması gerekenleri *kendiliğinden* yapacaktır (Aydın, 2020, s.2583). Bentham’ın hapishane ve gözetleme tasarımının toplumun diğer alanlarına da aktarıldığını düşünen Foucault, okul, hastane ve fabrikaların bu sistemle çalıştığını, iktidarın gözünün bu kurumlara yerleştiğini savunmaktadır. Bu açıdan George Orwell’in kaleme aldığı *1984* romanının Michael Radford tarafından yönetilen aynı adlı filminde görülen bireylerin gözetim altında tutulması ve işçilerin çalışma alanları ile Charlie Chaplin’in yönetmenliğini yaptığı kült filmlerinden olan *Modern Zamanlar* filminde görülen fabrikalardaki gözetim ve denetleme, panoptik düzenin toplumun diğer kurumlara nasıl aşılandığının çarpıcı örneklerindedir.

George Orwell’in ünlü romanı *1984* temelde bir sosyalizm eleştirisi gibi görünse de aslında Big Brother tarafından sürekli izlenme ve kayıt altına alınmaya maruz bırakılarak gözetimle çevrelenmiş ve totaliter yapıdaki her şeye verilen tepkinin görünür olduğu bir toplum yaşamı distopik şekilde aktarılmaktadır. 1984 senesinde filme uyarlanan yapımın başlangıç sahnesindeki çalışma mekânı bu durumu görmemizi sağlamaktadır. Çalışanlar tıpkı hapishanede olduğu gibi tek çeşit üniforma giymekte, bölmelere ayrılmış çalışma mekânlarında çalışmalarını sürdürmektedirler. Winston’un çalışma kabini gösterildiğinde televizyon ekranına benzeyen bir medya aygıtının çalışanları günün her saati gözetlediği anlaşılmaktadır. “Big Brother” (Büyük Birader) karakteri iktidarda olan partinin halkın üzerinde baskı kurduğu totaliter rejimle yönetilen Okyanusya ülkesinin diktatör yöneticisidir. “Büyük Birader” her an çalışanların yanında bir göz

olarak onları izlemekte, bu durum onlara “büyük birader seni izliyor” sloganıyla devamlı hatırlatılmakta ve çalışanlar izlendikleri bilinciyle çalışma disiplinlerini sağlamakta, hareketlerini ve konuşmalarını, hayatı yaşayış biçimlerini ona göre sergilemektedirler. Toplum devamlı olarak gözetleyen ‘düşünce polisleri’ halkın üzerinde kurduğu baskı ile sorgusuz itaati gerçekleştirmekte ve düşünmenin suç sayıldığı bu baskıcı mekanizma aracılığıyla iktidarın aleyhine düşünmeyi engellemektedir. 1984 filmindeki distopik kehanet günümüzde kendini gerçekleştirmiş, teknolojik gelişme aracılığıyla toplumun gözetlenmesinin ulaştığı nokta ‘hiçbir şeyin devletin bilgisi dışında kalmasına izin vermeyecek’ niteliğe gelmiştir. Teknolojik çoğu aygıtın bir ‘düşünce polisi’ ve bir ‘big brother’ konumuna geldiği toplumlarda kölelik ile özgürlük eşdeğer görülmekte, düşünme ise suç sayılmaktadır. Her yerde mikrofon ve kameraların bulunduğu toplumda herkese izlendiğini düşündürmek hem amaç hem de sonuçtur. 1984 roman ve filmiyle hayatımıza giren “big brother” kavramı kamusal alanlarda gördüğümüz CCTV’ler¹ (Closed Circuit Television / Kapalı Devre Televizyon) ile halkın izlendiği düşüncesiyle ilişkilendirilerek sık sık karşımıza çıkan bir kavram olmaktadır.

1936 yapım olan Charlie Chaplin’in meşhur filmi *Modern Zamanlar* ise panoptik gözetlemenin ve kapitalist üretimin fabrikada kendini göstermesinin dram/komedi üzerinden hicvedilmesini gösteren bir filmidir. Filmdeki işçiler sürekli olarak patronları tarafından izlenmekte ve buyruklarını ekran aracılığıyla çalışanlara iletmektedir. Patronun makinelerin hızının artmasını emir vermesi üretim artışının kontrolünün birisi tarafından sağlandığını göstermektedir. Bu kontrolü sağlayan kişi ise işçiler durmadan çalışırken boş vakit eğlenceleri ile uğraşan patronudur. Kapitalizmde üretime katılım ölçüsünde para kazanıldığından ve işçilerin iktidar karşısında söz hakkı olmadığından makinelerin hızı artırıldığında işçiler çalışmaya, uyum sağlamaya devam etmekte ve itirazda bulunmamaktadır. Hatta bu görev o kadar önemlidir ki işçi, makinenin hızına yetişemediği zaman çarkların içine girip işi yetiştirmeye çalışmaktadır ve sinir krizi geçirene kadar işine devam etmektedir. Ayrıca bir çarkın dişlileri gibi bir işleyişe sahip olan düzenin içinde bir kişinin bu işleyişi bozması kaosa neden olmaktadır. İşçi emeği ile üretilen ürün, işçinin değil patronundur. Burada sosyolog Saint Simon’un bahsetmiş olduğu, toplumda bulunan iki sınıf rahatlıkla görülmektedir. Bu sınıflardan ilki üretime katkıda bulunan endüstri sınıfı, ikincisi ise üretime katkıda bulunmayanların sınıfıdır. Simon bunlardan ilkinin ‘bal arıları’, ikincisini ise ‘eşek arıları’ olarak adlandırmaktadır. Nitekim şefin işçiyi sıkıştırmasının akabinde işçinin üstüne üşüşen bir eşek arısı metaforik olarak görülmektedir. Hatta bu kontrol o denli fazladır ki tuvalet gibi mahremiyet olması beklenen alanlarda bile Chaplin sigarasını yaktığında patronun gözetimine ve akabinde azarına maruz kalmaktadır. Bir dış otoritenin iş yerindeki her alanda adeta bir ‘gözetleme mekanizması’ olarak karşımıza çıkışı az önce değindiğimiz Orwell’in 1984 adlı

¹ CCTV, kameralar ile elde edilen görüntülerin belirli bir konuma aktarıldığı sisteme verilen addır. Günümüzde güvenlik kameraları fabrika ve iş yerleri gibi işletmelerde, toplu taşımalarda, trafikte, konferans salonu gibi insanların yoğunlukta olduğu yerlerde güvenliği ve kalitenin kontrolünü sağlamak amacıyla kullanılmaktadır.

kitabında gördüğümüz ‘Big Brother’ı hatırlatmaktadır. İşçilerin sürekli olarak izlendiğini bilmeleri onların işlerini düzgün yapmasını, oyalanmamasını ve zamanını kurallar çerçevesinde kullanmasını sağlamaktadır. Hatta bu kurallar işçilerin beyinlerine öyle işlemiştir ki, çarkların arasında sıkışan ustayı kurtarmaya çalışan işçiler yemek saatlerinin zili çaldığında ustayı kurtarmayı bırakmakta, işe başlama zili çaldığında kurtarma eylemlerine devam etmektedirler.

Gelişmeye devam eden teknolojiyle bireyler sadece işyerlerinde patronları tarafından değil, her an her yerde hatta özel hayatlarında bile gözetlenmektedirler. Bireylerin bıraktığı kişisel veriler yardımıyla iktidar her şeyini bilme arzusunu dijital araçlar aracılığıyla zahmetsizce doyurabilmektedir. Filmde sipariş edilen ördeğin müşteriye ulaşamaması, bütün çabalara rağmen bir yere gelemeyen işçileri gösteren bir metafordur. Çünkü toplumsal konjonktür itibarıyla güç, otorite sahibi zengin insanlardadır. Comte’a göre de gücün ekonomik otoriteye sahip insanlarda bulunması kaçınılmazdır.

Artık bireylerin yalnızca çalışma hayatlarında değil, özel hayatlarında da gözetlenebilmesi ve bıraktıkları teknolojik ayak izlerinin kayıt altına alınabilmesiyle denetim kolaylaşmakta ve iktidarın bilme arzusu ‘zahmetsizce’ giderilebilmektedir. Panoptikon kavramı gelişmiş teknolojinin etrafımızı sardığı günümüzde toplulukları anlama konusunda bize bir kavrayış şekli sunmaktadır fakat bu değişimler nedeniyle panoptikon kavramı şu anki toplumlarda gözetim ve denetimi anlamaya ve açıklamaya çalışma noktasında yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle panoptikon kavramı sürekli gelişim gösteren teknoloji ile birlikte yeni kavramsallaştırmaların oluşumunda zemin görevi görmektedir. Elektronik hale gelen bu kavram, küreselleşerek gözetimin bağlı olduğu teknolojik aygıtı göre süperpanoptikon, sinoptikon, omniptikon gibi yeni kavramsallaştırmalara yerini bırakmaktadır.

3. Süperpanoptikon

Mark Poster’ın süperpanoptikon kavramını kullanmasından sonra David Lyon bu kavramı geliştirmiştir. Bilgisayar ve bilgisayar veri tabanlı iletişim biçimleri panoptikon kavramını sadece hapishaneden ibaret olmaktan çıkararak iktidar öznesini yalnızca kapalı mekânlarda değil her yerde kurulabilir hale getirmiştir (Lyon, 2006, s.233). Böylece insanlar nerede olurlarsa olsunlar uzaktan kontrol edilebilmekte ve pazarlama yollarıyla çok kolay bir şekilde kapitalist sistemin içine çekilebilmektedir.

Elektronik yollarla izlemeyi sağlayan sistemlerin panoptikon modelinin dijital hali olduğunu, GPS (Global Positioning System / Küresel Konumlama Sistemi) sinyalleri, ses kayıtları, telefon görüşmeleri, bırakılan elektronik ayak izleri ile birlikte insan hayatının her an gözetimine ve iktidarın erişimine açık bir

hapishaneye dönüştüğünü söylemek mümkün görünmektedir. Böylelikle dijital hapishanede bireylerin iktidarın sınırları içinde kalması ve disiplinin sağlanması gerçekleşmektedir (Aydın, 2020, s.2584).

Süperpanoptikonun teknolojik aygıtlar yoluyla bizi nasıl gözetlediğine birkaç örnek verecek olursak; akıllı ev aletleri, fare kullanımı, GPS, baz istasyonları, iş bulma ve arkadaşlık siteleri, Spotify, Youtube, Netflix gibi platformlar, çerezler (cookies), HES kodu gibi uygulamalar örnek verilebilir. Bunlara yakından bakılacak olursa kahve makinesinden kumandalı lambalara kadar evlerimizde kullandığımız bütün “akıllı” ev aletleri bizi gözetleyerek hakkımızda bilgi toplamaktadır. Böylece bizim saat kaçta yatıp kaçta kalktığımızı, kahveyi nasıl içtiğimizi, hangi saat aralıklarında evde olduğumuzu bilmekte ve edindiği bu bilgileri depolamaktadır. Yapılan analizler sonucu bireylerin tercihlerinin onlardan daha iyi bilinir hale geldiği görülmektedir. Bilgisayardaki fare hareketleri bile incelenerek ekranın en çok hangi bölgesinin kullanıldığı hangi simge veya imgelerin üzerinde farenizin daha uzun süre beklediğini bilmekte hatta satın alma butonu farenin gezdirildiği yerlere yerleştirilerek bireylerin alışverişe yönlendirilmesi sağlanmaktadır. Gözetlemelerden ötürü tercihlerimizin daha iyi bilinmesine bir diğer örnek ise Spotify ve Youtube’un kullanıcıların dinlemesinin muhtemel olduğu şarkıları önererek bir sonraki parça olarak ayarlayabilmesi, haftalık ve aylık dinlenen şarkıların listesini yapabilmesidir. Dizi, film ve belgesel izleme platformu olan Netflix de benzer bir biçimde izlenen dizi, film ve belgesellere göre diğer yapımlar için eşleşme yüzdesi oluşturabilmekte, beğenilme ihtimali yüksek olan içerikleri bularak ana sayfaya düşürebilmektedir. Ayrıca Netflix kullandığı algoritmalarla kişilerin hangi sahneleri durdurup baktığından veya geri sardığından yola çıkarak kullanıcıların hangi tür sahneleri veya hangi tarz filmleri veya dizileri sevebileceğini bilip tek bir film afişi yerine o sahneye atıfta bulunacak bir kapak fotoğrafı kullanarak kullanıcıları manipüle etmektedir. Son yıllarda Covid 19 pandemisi ile birlikte hayatımıza giren çevrimiçi market alışverişleri aracılığıyla evlere çoğunlukla hangi ürünlerin hangi sıklıkla girdiği bilinmekte, buna göre “son almış olduğunuz süt bitmiş olabilir” vb. bildirimler kullanıcılara gönderilmektedir. Çerezler ise en çok gezilen siteleri, satın alınmak için bakılan ürünleri akılda tutarak benzer veya o ürünü tamamlayıcı ürünleri reklam olarak kullanıcıların karşısına çıkarmakta ve ihtiyaç duyulmayan ürünleri ihtiyaç varmış gibi göstererek kapitalizme katkı sağlamaktadır. Telefon ve bilgisayarlardaki konum özelliği kişiler tarafından harita işlemleri için kullanılan bir araç zannedilse de pek de masum olmayan bir diğer gözetleme aracıdır. GPS aracılığıyla bir yerden bir yere gidildiğinde veya şehir değiştirildiğinde o ilin belediyesi tarafından telefonumuza gelen “hoş geldiniz” vb. mesajlar bunun bir kanıtı niteliğindedir. Ayrıca konum bilgileri açık olmasa bile telefonların içindeki hatların kullandığı baz istasyonlarıyla kişiler kolaylıkla gözetlenebilmekte ve yer tespitleri yapılabilmektedir. Sosyal medya hesaplarının yanı sıra iş bulma ve arkadaşlık sitelerine girilen bilgiler aracılığıyla kullanıcılar hakkında bilgilere ulaşılabilmekte ve kişilerin sevip sevmediği şeyler bile

tahmin edilebilmektedir. İş bulma sitelerine girilen numaralar çeşitli havuzlara aktarılarak pazarlamacılar tarafından kişilerin sürekli aranmasına neden olmaktadır. Covid 19 pandemisi süreciyle hayatımızın bir parçası olan HES kodu ile vatandaşlar takip edilmekte konumları veya hastalık durumları görülmektedir. Böylece yasaklara uymayan vatandaşların izleri kolayca sürülebilme ve iktidar için bir güç kaynağı haline gelmektedir. Ayrıca internetin ve sosyal medya araçlarının yapmış olduğu bu gözetleme *Social Dilemma* adlı belgeselde çok açık bir biçimde ele alınmıştır.

Netflix yapımı *The Social Dilemma* belgeselinde Facebook, Instagram, Twitter, Pinterest ve Google şirketlerinin eski çalışanları tarafından kullanıcıların dinlenip izlenildiğine dair gerçekler anlatılmakta ve ayrıca teknolojik gelişmelerle insanların algılarının nasıl yönlendirerek ürün haline getirildiği gözler önüne serilmektedir. Kullanıcıların neyi ne kadar ve neden sevdiği bilinmekte, hangi türde fotoğraflara daha uzun süre baktıkları tespit edilebilmekte ve yapmış oldukları paylaşımlardan, sosyal ortamda konuşmuş oldukları konulardan yola çıkarak sistemde bir veri yığını olan kimlikleri algoritmalarla biçimlenerek gerçek karakterin bir kopyası haline gelmektedir. Kullanıcıyı gerçeğine yakın ölçüde tanıyabilen algoritmalar aracılığıyla kullanıcılar sistemin göstermek istediği şeylere maruz kalan kişilerin ilgileri yönlendirilerek daha uzun süre bu platformları kullanmaları ve içindeki temsilleri tüketmeleri sağlanabilmektedir.

Stanford Üniversitesi'nde yapay zekâ araştırmaları yürüten Michal Kosinski kişilerin medya ortamlarında yapmış olduğu yorumlar, beğeniler, içerik taramaları ile ilgili yapılan analizler aracılığıyla algoritmaların kişilerin özelliklerini arkadaşlarından daha iyi algıladığını, kişilerin eşlerinden daha iyi çıkarımlarda bulunabildiğini söylemektedir. Kosinski'nin çalışmasında ortaya koyduğu üzere, bireyin kişiliğini tahmin etmek için bir algoritmaya verilen 11 beğeni ile iş arkadaşlarından, 100 beğeni ile yakın arkadaşlarından ve aile bireylerinden, 250 beğeni ile ise eşinden daha iyi tahminde bulunduğunu ortaya koymaktadır. İnsanların bu kadar iyi tanınması ve medya ile istenilen şeye kolayca yönlendirilebilmesi onların davranışlarını manipüle etme imkânı tanımaktadır. Bu avantajı kullanan Cambridge Analytica şirketinin adı ABD seçimlerinde seçmenin oy verme eylemini yönettiği yönündeki iddialarla ilgili bir skandala karışmıştır.

Netflix yapımı *The Great Hack* belgeselinde Cambridge Analytica ve veri sızdırma iddiaları etraflıca ele alınmaktadır. Şirketin eski çalışanlarından olan Christopher Wylie Facebook'ta bir akademisyen tarafından oluşturulan kişisel bilgilerin sorulduğu form yardımıyla Cambridge Analytica'nın milyon sayıda kullanıcının verilerini topladığını söylemiştir. 2013'te Alexander Nix tarafından hayata geçirilen Londra merkezli Cambridge Analytica şirketi, misyonunu, "bireyleri motive eden şeyin ne olduğunu anlamak" ve "veriye dayalı davranışsal değişim sağlamak" ifadeleriyle açıklayan bir veri analiz ve stratejik siyasi

danışmanlık şirketidir. Şirket bu misyonu istenilen yönde etkileşim kazanmak için kullanmaktadır. Cambridge Analytica, ABD’de 2015’teki ön seçimlerde Ted Cruz’a veri hizmeti sağladığı ve 2016 Başkanlık Seçimleri’nde Donald Trump’ın seçim kampanyasına destek verdiği, 2016’da Birleşik Krallık’ın Avrupa Birliği Referandumu’nda “Leave EU” kampanyası için çalıştığı iddia edilmektedir (Güden, 2019, s.217). Facebook, 178500 profile Donald Trump’ın “make America great again” sloganının o profillere uygun versiyonlarını uygun reklamlar aracılığıyla göndermiştir. Örneğin Meksikalı göçmenleri Trump’ın Meksika ile ABD arasındaki duvarı neden inşa ettiğini ve onların ne yönde işlerine yarayacağına dair argümanlar ortaya koyarak ikna etmeye çalışmışlardır. Yapmış oldukları davranış analizleriyle göçmen grubunun bir ülkeye geldiklerinde kendilerinden sonra gelenlere çok sıcak bakmadıkları yaklaşımını edindikleri için bu gruba Trump’ın duvarı “sizin gibi göçmenlerin kalabalık olmadan daha rahat etmesi için ördüğü” gerekçesini göstermiştir. Muhafazakâr Katolik Amerikalılar için, Papa’nın Trump’ı seçmeleri gerektiğinin işaretini verdiği yönünde sahte haber hazırlanmış ve muhafazakâr seçmenlerin oy verme davranışları manipüle edilmiştir. Kırsalda yaşayanlara göçmen fobisinin aşılması da yine Cambridge Analytica’nın yürüttüğü reklam kampanyaları ile sağlanmaktadır. Bir diğer örnek ise Miami’deki siyahlara Hillary Clinton’ın onları sevmediği ve sandığa gitmeseler daha iyi olacağı düşüncesinin Facebook uygulaması aracılığıyla empoze edilmeye çalışılmasıdır. Bu bölgedeki seçime katılım oranlarına bakıldığında elde edilen sonuç bu iddiayı doğrular nitelikte görünmektedir.

Süperpanoptikonun sosyal medya aracılığıyla yapmış olduğu gözetimin üçüncü taraflarca nasıl kullanıldığını açığa çıkaran bu iki belgesel incelemesinden sonra teknolojik araçların bireylerin elektronik ayak izini sürerek gözetleyip denetlediğine ve bu yolla onların satın alma davranışlarını yönlendirdiğine dair izler taşıyan *Bir Alışverişkoliğin İtirafları* ve *They Live* filmlerini inceleyecek daha sonra teknolojik gözetimin dinleme boyutunu ele alan *V for Vendetta* filmi inceleyerek bir sonraki bölüme geçeceğiz.

Bir Alışverişkoliğin İtirafları adlı filmde alışveriş bağımlısı bir gencin kredi kartları borçlarına rağmen bir türlü vazgeçemediği alışveriş tutkusu anlatılmaktadır. Günümüzde teknoloji o kadar yanıltıcı veya manipülatif haldedir ki birisi telefonunu kullandığında, birisi tarafından arandığında, bankamatik hizmetlerini kullandığında, kredi kartıyla bir alışverişte bulunduğu veya internette gezinti yaptığında veriler anında kayıt altına alınmakta, kişilerin analizi yapılmakta ve daha sonra kullanmak üzere veri bankalarında toplanmaktadır. Söz konusu filme yakından bakıldığında da bu durum göze çarpmakta, ayrıca alışveriş mekânları ve kişilerin bu mekânlarla kurmuş olduğu ilişkinin sıradan bir ilişki olmadığı görülmektedir.

Reklam ve algı yöneticiliği ile kullanılan nesnelere insanları kendilerine çektiğinde ve insanlar o nesneye sahip olmak için her yolu dendiğinde kişilerin nesnelere ile kurmuş olduğu ilişki masum bir alışveriş ilişkisi

değil iktidarla tüketici arasındaki ilişkiye dönüşmektedir. Reklamların, vitrinlerin içine yerleştirilen tüketim nesnelere, tüketim eylemini gerçekleştiren bireylerin “big brother”ı haline gelmektedir (Öztürk, 2013, s.137). Filmin bir sahnesinde alışveriş yapmak için parası olmadığını bilen başrol oyuncusu beğendiği şalı almaktan vazgeçtiğinde cansız manken konuşmaya başlar ve şalı aldığına ona çok yakışacağına ve türlü biçimlerde işine yarayacağına onu ikna eder. Süperpanoptikon, panoptikonun mekân sınırını aşarak başrol oyuncusunun hayatına ve kullandığı teknolojik ayalara sirayet etmektedir. Nitekim alışveriş tutkunu olan kadın kahraman alışverişlerini sürekli olarak kredi kartı ile yapmakta ve yoğun biçimde telefon kullanmaktadır. Özellikle kredi kartı kullanmakla kişiler bilgilerini iktidara teslim etmekte, iktidar ile bir tür ilişki içine girmektedirler. Kredi kartı kişilerin ne zaman, nerede, neyi aldıklarını ve neleri tercih ettiklerini bilmektedir. Baş karakter kredi kartı ile ilgili görüşme yapmak için bankaya gittiğinde başka birisinin onun kartını çalıp alışveriş yaptığını, o mekânda daha önce hiç bulunmadığını söyleyerek borcunu sildirmeye çalıştığına banka çalışanı daha önceki yıllarda da orada bulunduğunu görebildiğini söyleyerek kadının yalan söylediğini anladığını belli etmiştir. Yani süperpanoptikon yüzünden kredi kartının yalnızca bir kredi kartı olmadığı, bizden izler taşıyan ve izlenmemizi sağlayan bir araç olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir. Ayrıca kredi kartından kişilerin e-posta, telefon ve adres bilgilerine de ulaşılabilir. Alışveriş esnasında fatura için istenilen telefon numaralarına alışverişten sonra mesajlar gelmekte ve tüketicilerin iktidar-sermaye ile olan ilişkisinin sürekliliği sağlanmaya çalışılmaktadır.

Panoptikonun ağırlıklı olarak ideolojik işleyişini sorunsallaştıran bir film olan *They Live*² (1988) de ele alınan konuyu anlamak açısından önemli bir temsildir. Bu film tesadüfen taktığı gözlük ile dünyanın uzaylılar tarafından ele geçirilmiş olduğunu fark eden bir evsizinin etrafında dönmektedir ve insanlar bu istilanın farkında değillerdir. Yalnızca gözlüğü taktıklarında çevrelerine yerleştirilen bilinçdışı (subliminal) iletilerin ve bunların hayatlarına yön verdiğinin farkına varmaktadırlar. Örneğin, bir ürün reklamının arkasında görülen ileti “tüket” iken, ideolojik-siyasal ileti ise “itaat et”tir. Bütün araçların gizli/örtük bir iletisi vardır: sorgulama, uyu, fark etme, itaat et, televizyon izle, tüket... Bu uzaylılar kitle iletişim araçlarıyla dünyaya gönderdikleri sinyaller vasıtasıyla insanları kandırmakta, uyuşturmakta ve tüketim çılgını haline dönüştürmektedirler. Filmdeki bireyler böylece kapitalizmin kölesi haline gelmekte, onlar fark etmeden satın aldıklarıyla, izledikleriyle, okuduklarıyla bilinçdışlarına bu iletiler yerleştirilmektedir. Filmde takılan gözlük ‘fantastik bir teknolojik öge’dir, gerçeklikle örtüşmemektedir fakat gerçekle uyumaktadır. Günümüzde fantastik gözlük yerine gelişmiş teknolojiyle bireylerin etrafına bilinçdışı iletiler, reklamlar ve diğer yollarla yerleştirilmekte ve tüketim davranışları manipüle edilmektedir.

Gelişen teknolojik imkânlar, internet ve sosyal medya platformlarında mikrofonu verilen izinler

² Slavoj Žižek, “Sapığın İdeoloji Rehberi” adlı belgeselde bu filmi eğlenceli bir biçimde ele alır ve dikkatlere sunar.

aracılığıyla bireylerin kolayca dinlenebildiğinden, bireylerin daha önce internet üzerinden aramış olduğu veya yalnızca konuşarak hakkında bahsettiği ürünlerin daha sonraki zamanlarda alışveriş reklamlarıyla karşısına çıktığından ve bu bilgilerin siyasi veya ticari amaçla kullanıldığından daha önce bahsetmiştik. Bu dinleme davranışının siyasi iktidar tarafından kullanımı *V for Vendetta* filminde açıkça görülmektedir.

Kanonik film sayılması gereken *V for Vendetta*'da ise süperpanoptikon örneği olarak dinleme cihazı yerleştirilmiş kamyonların sokaklarda gezindiği görülmektedir. 1984 filminde görülen 'düşünce polisi' yerini daha teknolojik bir gözetlemeye bırakmıştır. Filmdeki Sutler hükümetinde halkı baskı altında tutabilmek için geceleri sokağa çıkma yasağı ilan edilmekte ve halk haberleri olmadan panoptik iktidar tarafından denetlenmektedir. Ünlü sosyolog ve düşünür Zygmunt Bauman toplum ve iktidar arasındaki ilişkide otoritenin nerede olduğunu tespit etmenin zor olduğunu, otoritenin insanların beden ve zihinlerini biçimlendirdiğini, çoğu zaman kendisini moda, ortak rıza, kamuoyu, uzman kişinin görüşü olarak muğlak bir biçimde gösterdiğini söylemektedir (Bauman, 2019, s.162). *V for Vendetta* filmindeki mekân Bauman'ın tarifindeki iktidarın açık bir biçimde görülebildiği önemli bir temsil olarak değerlendirilebilir.

4. Sinoptikon

Panoptikon ve süperpanoptikon kavramlarından sonra ele alınacak bir diğer kavram ise sinoptikondur. Sinoptikon özellikle radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçları vasıtasıyla çoğunluğun azınlığı gözetlemesi durumunu açıklamak için kullanılan bir kavramdır. Çeşitli kültürel birikime, farklı yaş, cinsiyet ve statüye sahip insanlar kültür endüstrisi tarafından yaratılmış aynı iletileri almaktadırlar. Bu kitle iletişim araçlarında rol alan seçilmiş kişiler seyreden kitlede imrenme uyandıracak biçimde kendi hayat tarzları hakkında iletiler aktarmaktadırlar.

Thomas Mathiesen'e göre bireyler panoptik yollarla yerleştirilmekte sinoptikon ile de küreselleşmektedirler. Sinoptikonun panoptikondan bir diğer farkı gözetime katılımın zorunlu değil gönüllü olmasıdır. Mathiesen'in sinoptikonu değiştirilmiş ve dönüştürülmüş bir panoptikondur ve çoğunluğun, izlemiş olduğu azınlığa hayran olmasını sağlayan yöntemlerin kullanıldığı bir gözetim biçimidir (Bauman 2000'den akt. Ersoy, 2018, s.63). Bireyler siyasetçi, sanatçı, sporcu, magazin ikonu ve bilim insanları gibi seçilmiş ve azınlık olan kitleyi devamlı izlemekte ve takip etmektedirler. Mathiesen'e göre bu, paralel modern süreçtir ve bu durum yeni bir iktidar mekanizması oluşturmaktadır. Bu iktidar mekanizması medyanın aleniyeti dönüştürmesiyle televizyonun icadından bugüne kadar yükseliştir. Sinoptikonda yüksek duvarlara veya gözetleme kulesine artık gerek de kalmamaktadır (Çığ, 2016, s.107). Gönüllü olarak yapılan bu eylem

eğlence vaadiyle yapıldığı için izleyicileri zorlamaya gerek kalmamaktadır. Guy Debord'un da “*Gösteri Toplumu*” adlı çalışmasında belirttiği üzere eğlence artık ideoloji haline geldiğinden insanlar gösteri karşısında kendilerini unutmakta ve sahte dünya içinde dertlerinden uzaklaşmaktadırlar. Panoptikonda insanlar bir mekânda hapsedilerek sürekli gözetime maruz bırakılırken sinoptikonda baskı ve zorlama olmadan eğlence vaadiyle gerçekleşen bir gözetleme söz konusudur.

Denetlenmek istenen birey ya da kitlelere çeşitli gösteri biçimleri, teknoloji ve kitle iletişim araçları ile ulaşılmakta ve onlara çeşitli gösteri türleri sunulmaktadır. Gözetime maruz kalan azınlık ise ona biçilen role uygun hale gelmek için çaba gösterirken aslında farkına varmadan kendisini de disipline etmektedir (Ersoy, 2018, s.63). Ayrıca iktidarlar devletin ideolojik aygıtlarından medyayı kullanarak vatandaşa vermek istedikleri ideolojiyi iletebilmekte ve halkı etkileyerek kontrol edebilmektedir.

Özetle sinoptikon çok sayıda insanın, sanatçı, siyasetçi, devlet erkânı gibi azınlıkları kitle iletişim araçlarıyla izlemesi, kendilerini azınlığa uydurmaya çalışmaları ve böylece disipline olmaları anlamına gelmektedir. Sinoptik düzenek ile izleyicilerin her ortamda çeşitli araçlarla hayatları tasarlanmakta ve idealize edilen hayat tarzlarına yönlendirilmektedir. Radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarını evlerin neredeyse tamamında bulunması sinoptik gözetlemeyi mümkün kılmaktadır (Saykozof, 2014).

Modern edebiyatın önemli bir eserinin film versiyonu olan *Fahrenheit 451* filminde de sinoptikonun çeşitli görünümünü yakalayabilmek mümkün görünüyor. Distopik bir anlatıya sahip olan ve adını kitap kağıdının yanma derecesinden alan Fahrenheit 451 filminde kitapların yasak olduğu, halkın çoğunluğunun televizyon aracılığıyla uyuşturulmuş olduğu bir toplum tasavvuru görülmektedir. Bu nedenle izlerken seyircinin hayatında kitapların konumunu sorgulama ve televizyonla aralarında karşılaştırma yapmak mümkündür. Filmde mutluluğun kaynağını televizyon olarak gören insanlar kayıt yaptırarak etkileşimli programlarla kendilerini hayatın aktif öznesi olarak görmekte ve bir şey başarmış olma düşüncesiyle kendilerini zeki ve mutlu hissetmekte, kitapları ise mutsuzluk veren şeyler olarak görmektedirler. İtfaiyenin görevi ise yangın söndürmek yerine kitapları yakarak insanları mutsuz eden şeylerden ‘kurtarmak’tır.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta televizyon mutluluk kaynağı olarak görülürken kitapların niçin mutsuzluk verici bir nesne olarak görüldüğüdür. Bu söylemi dolaşıma sokan kimdir, daha da önemlisi kişilerden ne istenmektedir? Dolaşıma sokulan düşüncüyü kabul edilmesi zorunlu bir şey gibi görülmesini sağlayan şey hâkim ideolojidir. İdeoloji genel tanım olarak, siyasal ya da toplumsal bir öğretiyi oluşturan, bir hükümetin, bir siyasi partinin, bir toplumsal sınıfın davranışlarına yön veren politik, hukukî, bilimsel, felsefi, dinsel, ahlaki, estetik düşünceler bütünüdür. İzleyicilerden bilmeyen, düşünmeyen, sorgulamayan, itaat eden böylece kolay yönetilebilecek edilgen bir toplum haline gelmesi istenmektedir. Bunun

gerçekleşmesi için devlet ideolojik aygıtlarından olan medyayı kullanarak izleyiciler bağımlılıkla gelen bir tür ‘aptallığa’ sürüklenirken diğer yandan ise baskı aygıtını itfaiye erleri üzerinden kullanarak norm dışına çıkanlar cezalandırılmaktadır. Televizyon ile insanlar ekrana kilitlenerek mutlu olduklarını düşünmeleri sağlanmış ve sürekli mutluluğa erişmek isteyen insan kendini televizyon karşısında bulmuştur. Bu da beraberinde bağımlılığı getirmektedir ki istenilen şey de budur. Çünkü: “bağlılık, düşünmemek demektir, düşünmeye gerek duymamak demektir. Bağlılık, bilinçsizliktir (Orwell, 2016, s.66).” Bilinçsiz insan her yere sürüklenebileceğinden bunun sonucunda insanlar kitapların mutsuzluk getirdiğine inandırılmış hatta kitaplardan korkar, içindekiler okunduğunda dinleyemez hale gelmiştir. Böylece 1984’te olduğu gibi geçmiş silinmekle kalmamış, silindiği de unutulmuş, sonunda yalan gerçek olup çıkmıştır. Buna maruz bırakılan izleyiciler algıladıkları gerçekliğin dışında başka bir gerçekliğin olduğu gösterilmeye çalışıldığında ise o gerçeklikle karşılaşmamak için perdenin önüne bakmayı tercih etmektedirler. İnsan hiçbir zaman, hiçbir nedenle kendi gerçekliğinin farkına varmaktan hoşlanmadığı ve acısının artmasını istemediğinden filmdeki karakterler de kitaplardan nefret eder hale gelmektedirler.

Böyle bir toplumda kitapların yerini televizyonların aldığını, insanların ikisi arasında bir devamlılık bağlantısı kurduğu söylenebilir. Bu durumda insanlar, televizyonun edebi geleneği desteklemek amacıyla kullanılabileceğini ve bilgiyi elde edecekleri kaynak (filmde öyle bir istekleri olmasa bile) olacağını düşünebilirler. Böyle bir umut tam da Marshall McLuhan’ın “dikiz aynası” düşüncesi dediği yaklaşımına işaret eder: Bu, yeni bir aracın basitçe daha eski bir aracın uzantısı ya da gelişmiş hali olduğuna yönelik varsayımdır. Bir otomobilin yalnızca hızlı bir at, elektrik ışığının yalnızca güçlü bir mum olduğunu varsaymak dikiz aynası düşüncesine birer örnektir. Ele aldığımız konuda böyle bir yanılgıya düşmek, televizyonun kamusal söylemin anlamını yeniden tanımlayışını yanlış yorumlamaktır. Televizyon okuma-yazma kültürünü genişletmez ve pekiştirmez. Tersine, okuma-yazma kültürüne saldırır (Postman, 2014, s.98). Okuma-yazma kültürünü yok etmek için televizyon kullanılması ve bu yöntemle başarılı olunması da bu duruma örnek niteliğindedir.

Öte yandan, görüldüğü kadarıyla insanların bilgi elde etmek gibi bir amaçları yoktur ve sadece hazcılık ilkesi ile hareket edip eğlenmek esasına uygun bir hayat sürmektedirler. 1984 kitabının yazarı Orwell, bilgilerin insanlardan gizleneceğini savunmakta, bir diğer distopya örneği olan *Cesur Yeni Dünya* kitabının yazarı olan Aldous Huxley ise bu bilgilerin insanlardan gizlenmesine gerek kalmadığını çünkü insanların artık açıkça hiçbir şeyle ilgilenmeyecek kadar eğlenceyle uyuşturulduğunu anlatmaktadır. Kendi isteğimizle evlerimize soktuğumuz televizyon, insanlara eğlence dolu bir dünyanın kapılarını aralamakta, insanlar da zorlamaya ihtiyaç duymadan kendi rızalarıyla kapıdan içeri girmektedir. Böylece televizyonun getirmiş oldukları yanında götürmüş olduklarını da benimsemekteyiz. Bu durum Huxley’in haklılığını

göstermektedir. İnsanlar bu yolla uyuşturulduğu için tıpkı Fahrenheit 451'in kahramanı Montag kaçtığında medyanın onun öldürülmüş olduğunu göstermesine inanmaları gibi kendilerine gösterilene kolayca inanmaktadır.

Başkanın Adamları (Wag the Dog) filmi de Fahrenheit 451 filmine paralellik gösteren bir filmidir. Bu filmde seçim arifesinde olan bir ülkenin başkanının taciz skandalının üstünü örtbas etmek için nasıl kurmaca bir savaş düzenlediği ve medyayı da bu amaca hizmet etmesi için nasıl kullandığı ve halkın buna nasıl inandığı anlatılmaktadır. Yani filmdeki kişiler Fahrenheit'da kendilerine Montag'ın öldüğü söylendiğine inanan insanlar gibidir. Filmin başında bizi şu cümleler karşılamaktadır: “*Bir köpek kuyruğunu neden sallar? Çünkü köpek kuyruktan daha akıllıdır. Eğer kuyruk köpekten daha akıllı olsaydı, Kuyruk köpeği sallardı.*” Bu cümlelerde söylenmek istenen şey, iktidarın akıllı olabildiği için yönetme yetkisine ve dolayısıyla güce sahip olduğu, yönetilenlerin ise gücü elinde bulunduranlar kadar akıllı olmadığı için kendilerinin kolayca istenilen yöne çekilebildiğidir. Tıpkı Başkanın Adamları filminde kendi çıkarlarını halkın çıkarlarının önünde gören politikacı gibi Fahrenheit filmindeki itfaiye kurumu da çıkarlarını korumak ve kendisine duyulan güvenin sarsılmasını önlemek için gerçeği çarpıtarak ve yeniden biçimlendirerek yaymaktadır.

Fahrenheit filminde toplumdaki tektipleşmiş kimliklere vurgu yapılmış olması Foucault'nun bilgi-iktidar ilişkileri bağlamında ele alınabilir. Foucault'ya göre iktidar bilgiye eklemlenirken bilgi de aynı şekilde iktidara eklemlenmekte ve bu ilişki sürekli bilgi üreterek iktidarı da sürekli kılmaktadır. İktidar ve özne arasındaki ilişki aracılığıyla özneler, iktidar tarafından denetlenerek toplumlar ilişkiler içerisinde şekillendirilmektedir (Çelebi, 2013 s.521). Yani iktidarın kamusal alanı kendi ideolojisi yönünde düzenlediği, bireyi kendi kimliğine bağladığı ve gücün bireyleri özne haline getirdiği söylenebilir. Özne kelimesinin iki anlamı vardır. Birincisi, bahsi geçen kontrol ve bağımlılıkla bir başkasına özne olmaktır. Kitaplardan uzak televizyona yakın hayat yaşayan, toplumun büyük çoğunluğunun olduğu özne türü iktidar tarafından oluşturulmuş bu öznedir. İkincisi, bir bilinç veya bir kendini tanıma ile kendi kimliğine bağlanmaktır. En nihayetinde kaçmayı başaran Montag kitap insanların yaşadığı bir bölgeye varmaktadır. Burada seçtikleri kitapları ezberleyen insanlar birbirlerine o kitabın adıyla hitap ederek kendi kimliklerini oluşturmaktadır ve özneler iktidar dışında inşa olarak iktidar gözetiminden kendilerini kurtarmaktadır. Her iki anlam da bireye boyun eğdiren ve onu özneye çeviren bir çeşit güç gerektirir.

Gözetim, televizyon ve radyo gibi geleneksel kitle iletişim araçları aracılığıyla yapılmakta, iktidar bireyleri zorlamadan, eğlendirme vaadiyle etki altına alarak vermek istediği mesaj, imaj veya ideolojiyi iletmektedir. Böylece ekran veya radyo başında gözetime maruz kalan kişiler farkında olmadan kendilerine

iletilen biçime uymaya çalışırken denetlenmektedir. *Bir Rüyaya Ağıt* filmi de bahsi geçen konuyla ilgili olarak, televizyon bağımlısı ve şov dünyasında kendisini kaybetmiş yaşlı bir kadının hikayesini konu edinmektedir. Ekran başında çoğunluk olan halkın oldukça popüler olan ve içinde az sayıda aktörün bulunduğu bir programı gözlemesi sinoptikona örnek teşkil etmektedir. Sara Goldferb'in televizyonda izlemiş olduğu programlarla kendisi arasında oluşan parasosyal ilişki³ ve sinoptik eylem onun kendisine ve hayata yabancılaşmasına neden olmaktadır. Düzenli olarak takip ettiği televizyon programına konuk olarak katılacağı haberini alınca tıpkı televizyonda kendisine izlettirilen kişiler gibi olabilmek ve genç yaşlarında giydiği kırmızı elbisesini giyebilmek için kilo vermesi gerektiğini düşünen Sara, televizyondaki reklamlarda görmüş olduğu zayıflama ilaçlarından kullanmaya başlar. Fakat günler geçtikçe kadının televizyona olduğu gibi ilaçlara olan bağımlılığı da artar. Böylece gerçek dünya ile ilişkisi kesilen yaşlı kadın imgelerle hayal dünyasında yaşamaya başlar. Kurguladığı dünyada televizyona çıkmakta, herkes onunla gurur duymakta ve onu alkışlamaktadır. O artık sadece mutluluk dünyasında yanılısalarla yaşamaktadır.

Şimdiye kadar bahsedilen panoptikon kavramından türemiş olan bu kavramlar birbirleriyle taban tabana zıt veya diğer kavramın geçerliliğini yok edilmiş sayılmamalıdır. Bu kavramlar kimi zaman birbiriyle ilişki halinde ve iç içe geçmiş şekilde karşımıza çıkabilmektedir. Bunun en belirgin örneklerinden birisi *Truman Show* filmidir.

Truman Show filminde Truman isimli filmin kahramanı izole edilmiş ve kurgulanmış bir yerleşim yerinde yaşamaktadır. Yaşadığı yer çoğu insanın hayalini kurduğu düzenli, sakin ve huzurlu bir yerdir. Truman burada karısı, annesi, her gün karşılaştığı komşuları ile mutlu bir hayat sürmektedir. Arkadaşları ve çevresi ile arası iyi olan, çalışan, güler yüzlü ideal bir eştir. Fakat kamera filmdeki izleyiciye döndüğünde bu hayatın bir kurgu olduğunu ve bu şov aracılığıyla örnek bir yaşantının insanlara gösterilmeye çalışıldığını görürüz. Yani ekranları başındaki izleyicileri bu şovu izlemesi ve iletiye tabii tutulması apaçık bir sinoptikon örneğiyken, Truman'ın yaşadığı sette 5000 kamera tarafından gözetlenmesi süperpanoptikona, şovun başında bulunan kişinin şovu gerçekleştiren diğer çalışanlar üzerindeki gözetim ve denetimi ise panoptikona işaret etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, gördüğümüz bu güzel hayatta mutlu yaşayan adamın gerçekte bir kurban olduğu anlaşılmaktadır. O şehirde iyi ve yardımsever olan komşular, arkadaşlar, bütün insanlar, televizyonları başındaki birer izleyici olarak karşımıza çıktığında, Truman'ın kurban edilmesine göz yuman, duyarsız ve aslında 'acımasız insanlar'a dönüşürler. Burada şehrin aslında kurgusal bir ütopya, filmde sunulanın ise bir distopya olduğunu anlarız. Gördüğümüz 'sıradan-masum' insanların aslında

³ Parasosyal İlişki: İzleyicinin izlemiş olduğu medya karakteri ile kendisi arasında kurmuş olduğu tek yönlü duygusal ve davranışsal bağı ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.

birer oyuncu-figüran, ‘gösteri’yi izleyenlerin ise hazları dışında bir şeyi düşünmeyen ve mevcut düzenin devamına izleyici olarak katılan ve bir bakıma da katkı sunanlar olduklarını anlarız ancak ütopyaadaki insan tasviri bunun tam tersidir.

Bu açıdan kurgusal olsa da ‘gerçek bir hayat’ın aktarılıyor oluşu insanları ekranlara kitler çünkü insanlar içinde ya kendine ait bir şeyler bulduğu ya da kendisinde eksik olanı izlenceleri ile tamamladığı şeylere ilgi duyar. İnsanlar ”reel hayattaki yoksunluklarının, ezikliklerinin telafisini kültür endüstrileri tarafından biçimlenmiş fantazyaya dünyasında gideriyor” olabilir (Dağtaş, 2008); ya da tüketim ve magazin kültürüyle hazcı bir kültüre alışan izler kitle, bu dizilerden ‘haz alıyor’ olabilir; ya da ev merkezli geçirdiği akşam saatlerinde, televizyonda dizilerin alternatifi programları bulamıyor olabilir (Dağtaş, 2008, s.183). Truman’ın hayatının izleyiciler üzerinde her iki türlü kitleyi de kendine çeken bir yanı bulunmaktadır diyebiliriz.

Bu noktada kültür endüstrisi kavramına yakından bakmak yararlı olacaktır. Kültür endüstrisi kavramı, Frankfurt Okulu’nun önde gelen düşünürleri Theodor Adorno ve Max Horkheimer tarafından ortaya atılmıştır. Frankfurt Okulu düşünürleri, tahakkümün kültürel boyutu, gündelik hayatın estetize edilmesi, kültürün ticarileşmesi, standartlaşması ve toplumsal yabancılaşma üzerine çalışmışlardır. Eğlence amacı ile izlenen gündelik hayatın güzel bir tasviri olan televizyon programı Truman Show, aslında kapitalist düzenin bir parçasıdır. Artık ticari bir hal almış, rating rekortmeni ve 29 yıldır en çok izlenen yapıma haline gelmiştir. Büyük kitleleri etkileyecek güce sahiptir. Adorno ve Horkheimer’a göre hayatımızın her alanı kültür endüstrisi tarafından metalaştırılmaktadır. Truman Show da kültür endüstrisi çarkının bir parçası haline gelmiş ve tıpkı sinoptikonun amacı doğrultusunda metalaşan hayat ile birlikte sahip olunan ideoloji de değişmiştir.

Bu kurama göre bireysellik ve özerklik tehdit altındadır ve kişiyi etkin halden edilgen hale getirir. Kişi farkında olmadan yaptığı her şeyi tüketim eylemi olarak yapmaya başlar. Örneğin alacağı basit bir kullanım nesnesini, çim biçme makinesini, tercih edeceği yiyeceği koşullandırılmış biçimde seçer ancak özgür iradesiyle seçtiğini düşünür. Halbuki bunlar medya yoluyla zihnimize yerleşen gündelik pratiklerimizde ortaya çıkan somut şeylerdir ve boş zamanları değerlendirmek için yaptığımız eğlenceler bile tüketim edimlerine dönüşerek kendini gösterir. Böylece edilgen bireyler aynı süreçlerin nesnesi haline gelmiş olur ve bilinçleri de kolayca kontrol edilebilir. Tıpkı böyle bir toplumun içine doğan Truman’ın ve aynı zamanda onu izleyen kitlenin de yönetildiği gibi, salt tahakküm şeklinde bir denetim biçimi olarak değil, içselleştirilmiş olarak devam eder. Nesne insan olduğunda, kültür endüstrisi insanın varlığına muhtaçtır. Nesneleşmiş insan olmadığında veya diretilen şeyleri onaylamadığında varlığını devam ettiremez. Nitekim

Truman edilgen nesne konumundan çıktığında kurgunun da sonu gelmiştir. Başlangıçta Truman algıladığı gerçeklikten başka bir gerçeklik olduğunun farkında değildir fakat sonra var olan işleyiş ve ideolojik söyleme yönelik kuşkularının peşine düşerek verili gerçekliğe ısrarla meydan okuması onu hakikate ulaştırarak yanılısamayı da yerle bir etmesine neden olmuştur.

Karl Marx' a göre maddi hayatın üretim şekli, siyasal, toplumsal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırmaktadır. Marx, “İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir, aksine onların bilincini belirleyen toplumsal varlıklarıdır.” sözüyle bilincin belirlendiğine işaret etmektedir (Marx, 1979 s.25). Yine Marx'a göre toplumda egemen olan fikirler egemen sınıfın fikirleridir. Yani toplumun *maddi* egemen gücü olan sınıf, bununla birlikte egemen *fikri* güçtür. Bu nedenle maddi üretim araçlarına sahip olan sınıf, bunun yardımıyla zihinsel üretim araçlarının üzerinde denetim kurabilmektedirler (Marx ve Engels, 2013, s.52). Bu durumda egemen sınıf ve onun ideolojisi, kendi çıkarlarını geniş toplumsal kesimlerin çıkarıymış gibi göstermek için yoğun bir çaba içindedir denebilir. Bu yapılamadığında yanılısamanın ve düzenin sonunun gelmesi çok muhtemeldir. Hâkim sınıfların kendi çıkarlarını halkın çıkarı olarak göstermesi ve insanların bilinçlerini belirmesi gibi Truman filmindeki gösterinin yönetmeni de kendi çıkarını Truman'ın iyi bir toplumda yaşadığı fikri üzerinden göstermektedir ve meşrulaştırmaktadır. Eğer ki medya ekran başındaki izleyicilere 29 sene Truman Show'u izlettirebiliyorsa, Truman gibi insanlar da bir Seahaven⁴ içindedir denilebilir. Sinoptik olarak çoğunluğun azınlığı izlediği televizyonda da aynı biçimde ideolojiler izleyicilere eğlence biçiminde kabul ettirilmekte ve onların bu yolla disipline edilmesi ve denetimlerini sağlanması mümkün hale gelmektedir.

5. Omniptikon

Panoptikonda azınlık çoğunluğu izlemekte sinoptikonda ise tam tersi olarak çoğunluk azınlığı izlemekteydi. İnternetin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak panoptikon ve sinoptikon yerini omniptikona bırakmıştır. Omniptikonda internet ve teknolojik imkânlar aracılığıyla herkes herkesi, her yerde ve her zamanda gözetleyebilme imkanına sahip olmuştur.

Omniptikon kavramı Jeffery Rosen'in kitabı olan “*Çıplak Kalabalık*” ta kullanılmış ve internet ile kişilerin gözetlenmesi ekseninde ele alınmıştır. Modern dönemde internet diğer zamanlarda olduğundan daha yoğun bir biçimde kişilerin gözetlenmesini sağlamakta, zaman ve mekân kavramlarını ortadan kaldırmaktadır (Kalaman, 2019, s.583).

⁴ Truman karakterinin yaşadığı fakat aslında insan yapımı bir set olan sahte adanın ismidir.

Sosyal medya araç ve uygulamalarının çoğalması ve bunların kullanım biçimi gözetleme konusunda yeni bir duruma ve yeni bir alanın oluşmasına yol açmaktadır. Bireyler yalnızca kullanıcı değil aynı zamanda bir veri deposu haline gelmekte ve bu mecralarda dijital ayak izlerini bırakarak kendilerini iktidarların gözetimine sunmaktadır (Büyükbaykal ve Fidan, 2020, s.71). İktidar ve birey arasındaki gözetim omniptikonda da kendini göstermekte fakat omniptikonda kişi gözetlenmeye gönüllü olduğu ve bu durumdan haz duyduğu için gözetimi fark etmek giderek çok daha güçleşmekte, fark edildiğinde ise dikkat çekici bir biçimde önemsenmemektedir. Panoptikondaki zorunlu gözetim omniptikonda görünür olmaktan memnun ve rıza dâhilinde bir gözetim şekline evrilmiştir. Postmodern toplumun görünürlüğü ve hazcılığı merkeze koyması gözetim konusundaki değişiklikleri de kolaylaştırmaktadır (Okmeydan, 2017, s.47).

Sosyal paylaşım siteleri aracılığıyla yapılan gözetim, toplum yapısını da dönüştürerek dijital gözetim toplumu adında yeni bir yapıyı ortaya çıkarmaktadır. Bu toplum yapısı panoptikon, sinoptikon ve süperpanoptikon gibi teknolojik gelişmelere bağlı çeşitli evrelerden geçerek bugünkü haline, yani omniptikona ulaşmıştır. Omnipatika ile birlikte gözetim, patronun işçiyi, devletin vatandaşı, halkın ünlüleri gözetmesinden sonra her sınıf, statü, yaş ve cinsiyetten insanın her türden insanı gözetleyebildiği bir duruma evrilmiştir. Omnipatika gözetimi birbirinden farklı amaçlar doğrultusunda gerçekleştirebilmektedir. Örneğin şirket çalışanları diğer insanları tüketim oranlarını yükseltmek için gözetlerken, kamu kurumları toplumsal düzeni sağlamak ve vatandaşların güvenliği için gözetleme eylemini gerçekleştirmektedir. Sosyal paylaşım sitelerini kullanan kişiler ise sanal ortamda sosyalleşme, merakını giderme, haz alma, bilgi sahibi olma ve diğer kullanıcıları kontrol etme arzusu gibi nedenlerle başka kullanıcıları gözetlemekte ve onlar tarafından da benzer biçimde gözetlenmektedir (Kalaman, 2019, s.576). Sosyal medya ağları hem bir iletişim aracı hem de eğlence aracı işlevi görmektedir. Bu araçlar içindeki kullanıcılara birbirlerinin yaşamlarını gözetleme imkânı sağladığından işteş gözetleme görülmektedir. İşteş gözetleme karşılıklılık ve gönüllülük esasına dayanan bir gözetleme şeklidir. İşteş gözetlemede bireyler birbirlerinin paylaşımlarını, kişisel hesaplarını ve beğenilerini takip edebilmekte, diğer kullanıcılara açık olan bütün gönderilere ulaşılmasını sağlamaktadır. Sosyal medya kullanıcıları genellikle gözetlemeyi ve gözetlenmeyi kendileri seçmekte hatta kimi zaman sosyal medyada kendilerini olduklarından farklı gösterebilmektedirler. Kişiler görünür olma isteğiyle kendilerini sanal ve kamusal alana açarak bunu sosyalleşme olarak görmekte ve yapmış oldukları paylaşımlara gelen etkileşimler kullanıcıyı mutlu ederek ‘görüldüğü’ hissini yaşatmaktadır. Yani sinoptikonda bahsedilen televizyon, radyo ve sinema ile gözetlemeden alınan haz, omniptikonda gözetlerken gözetlenmekten duyulan haz ile yer değiştirmektedir. Sosyal medya kullanıcıları hem teşhir eden hem teşhir edilen kişi olarak gözetlemeyi ve gözetlenmeyi gönüllü olarak yapmakta, kendisini ötekini tanımanın

üzerinden var edebilmektedir. Niedzviecki bu durumu “dikizleme kültürü” olarak adlandırmaktadır (Şener, 2016, s.65-66). Niedzviecki sosyal medyadaki zamanının bir kısmını arkadaşlarının veya arkadaşlarının arkadaşlarının fotoğraflarına bakarak geçiren kullanıcıların dikizleme kelimesinin ne anlama geldiğini bileceğini söylemektedir. Ona göre dikizleme istediği kişiler hakkındaki her şeyi bilme ve öğrenme isteğidir. Bu arzuyu gidermek içinse kişilerin de kendilerinin dikizlenmesine izin vermesi gerekmektedir ve bu durum bağımlılıkla sonuçlanmaktadır. Kişilere cazip gelen ise komşuluk kültürünün giderek azaldığı ve arkadaş bulmanın zorlaştığı bu çağda kolayca kafa dengi insan bulmaktır. Bu nedenle insanların ortak ilgi alanlarına göre birbirlerini kolayca bulabildikleri bu sosyal medya mecralarının giderek yaygınlaşması şaşırılacak bir durum değildir (Niedzviecki, 2019, s.16).

Sonuç olarak kullanıcılar merak bilgi edinme, sosyalleşme hatta iş ve eş bulmak gibi çeşitli nedenlerle kimlik bilgilerini, ikamet ettikleri yeri, gitmiş olduğu veya gideceği yerleri, yediği yemekleri, kendisiyle ilgili sevip sevmediği şeyleri, yapıp ettiklerini, kısacası kendine dair birçok bilgiyi sosyal medya ağlarında herkesle paylaşmakta, bunu kimi zaman daha çok görünür olabilmek için yapmaktadır. Kendi bilgilerinin başkalarının veya bazı kurumların görmesine imkân verecek biçimde paylaşan bu kullanıcıların bilgileri çoğunlukla diğer kullanıcılar veya ticari, siyasi amaç taşıyan kurumlar tarafından ihlal edilmektedir.

Sıradan kişilerin gözetleme ve gözetlenme eylemleri meşrulaşmış, Bentham’ın hapisanesi sanal ortama dönüşürken Foucault’nun bahsettiği üzere kişilerin fiilen gözetlenmese bile gözetleniyormuş hissine kapılması artık sosyal medya ortamlarında devam etmektedir. Kişiler bu alanlarda yapıp ettiklerinden, planlarından, yiyip içtiklerinden ve kişisel bilgilerinden bahsettikleri için hem iktidar gözetimi hem de sıradan kullanıcıların gözetimini kolaylaştırmaktadır. Kişinin çevresi ile paylaştığı görüşleri hiçbir sonuca neden olmazken internet ortamında dile getirdiği düşünceler hızlı bir biçimde kitlelere yayılmakta, yankı uyandırmakta ve ayrımcılık yapmak isteyen kötü niyetli kişilerin veya iktidarların propagandalarına malzeme verebilmektedir. Böylece kişiler sosyal medyada denetlenebilmekte ve düşüncelerinden ötürü iktidar tarafından cezalandırılabilir. Sosyal medyadaki gözetlemeye bireyler açısından bakacak olursak mahremiyet ihlalleri açısından bir tehlike olduğu söylenebilir (Ersoy, 2018, s.129). Bu araçlar insanlar tarafından ilk kullanılmaya başlandığında bilgi alma ve iletişimde kalma amacı taşıırken, zaman içinde bireylerin gözetlenmesini ve gözetlenmesini sağlayarak mahremiyetini açmasını kolaylaştıran araçlara dönüşmüştür. Kullanıcılar diğer kullanıcıları takip ederek bir nevi ‘röntgencilik’ yapmakta, eş zamanlı olarak kendisini de teşhir ederek ‘dikizleme kültürü’ne katkı sağlamaktadır. Sosyal paylaşım platformlarında insanların kendilerini daha mutlu, daha eğlenceli, daha mükemmel ve daha iyi olarak yansıttığı paylaşımlar bu durumu yansıtmaktadır. *Nosedive* filmi birçok yönden anlatılan bu duruma ışık tutma niteliğindedir.

Nosedive (2016) filmi bir antolojik dizi olan *Black Mirror*'un bölümlerinden birisidir. Bu kısa ütöpik filmde anlatılanlar, filmde kullanılan teknolojik aracın gerçekte olmayışı bir kenara bırakıldığında günümüzdeki sosyal medya ile değişen ve dönüşen toplumla benzerlik göstermektedir. Filmdeki başrol kahramanı sempatik, güler yüzlü ve güzel bir kadındır. Bu kadının yaşadığı dünyada herkes gözlerindeki bir çip ve ellerindeki akıllı telefon benzeri cihazlarla yaşamaktadır. Kişiler karşılaştığı veya iletişime geçtiği insanları davranışlarına göre ellerindeki cihazlarla puanlamakta ve gözlerindeki teknolojik lens aracılığıyla o insanların kaç puana sahip olduklarını görebilmektedirler. Burada insanlar birbirlerini tanımadan onların davranışlarına göre karşısındakini puanladığından kişiler yüksek puan alabilmek için toplumun kabul gördüğü etik kurallara uygun ve uyumlu şekilde yaşamakta ve kendilerini kontrol etmektedirler. Çünkü kişilerin puan değerleri onların yaşamlarındaki statüyü belirlemekte, insanlar bir ev satın alacağı zaman bile kişinin puanının yetip yetmediğine, o eve layık olup olmamasına bakılmaktadır, hatta kişiler puanlarına göre işlerinden bile atılabilmektedir. Benzer biçimde uçuş planları da puanlara göre farklılık göstermekte her puandaki insanlar her uçağı tercih edememektedir. Bu nedenle insanlar kendi kişiliklerinden vazgeçerek olması gerektiği veya düşünülmediği gibi yaşamaya çalışmakta bu nedenle başroldeki karakter hiç tanımadığı insanlara güler yüz gösterebilmek için ayna karşısında gülümseme pratikleri yapmaktadır. Hayatını beğenilmeye degecek kadar 'güzel' göstermek için beğenmediği kahve ve özenle ısıırıp yemediği kurabiyeyi doğru açıdan fotoğrafını çekerek paylaştığında, kahvenin lezzeti onu mutlu etmese de ortaya çıkardığı sunum eserinin beğeni alması ve puanını arttırması onu mutlu etmektedir. Çünkü kişilerin puanlarının yüksek oluşu sosyal ilişkiler açısından da önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Yüksek puanlı kişiler diğer insanların sohbet etmek ve yakınlık kurmak istedikleri kişilerken, düşük puanlı insanlar ise, istenmeyen, toplumdaki itilmiş, iletişim kurmanın tercih edilmediği ve kendisinden uzak durulan kişilerdir. Bu denetim mekanizması aracılığıyla insanlardan güler yüzlü, iyilik yapan, konuşmalarına dikkat eden ideal tipler oluşturulması amaçlanmaktadır.

Filmde kurmaca olarak gösterilen dünya aslında yabancı bir dünyadır. Günümüz sosyal medyasındaki omniptikon aracılığıyla kişiler insanların istediği biçimde kendini göstermektedir. Filmde farklı olarak, filmdeki bu durum toplumsal hayatı düzenlerken, günümüz sosyal medyasında yalnızca sanal ortam üzerinden sahte iyilikler ve güzellikler gösterilmekte ve bunun toplumsal hayatta bir iyileşmeye neden olduğu görülmemektedir. Günümüzde de kişilerin sosyal medya performansları onlar hakkındaki düşünceleri ve yargıları belirlemektedir. Hatta filmle benzer olarak işe alımlarda kişilerin artık sosyal medya profillerinin incelendiği de sıklıkla görülmektedir. Alışverişi konusunda da sosyal medyadaki niceliksel bilgiler kişilerin alışverişi için o kişiyi seçip seçmemesini belirleyici bir rol oynamaktadır. Kişilerin insanlar hakkında bilgi edinmek istediklerinde sosyal medya hesaplarını kurcalamaları günümüz

dünyasıyla büyük ölçüde benzeşmektedir.

Kişilerin birbirlerini puanladıkları ve fotoğraf paylaşımları yaptıkları bu uygulama yaygın olarak kullanılan bir sosyal medya platformu olan Instagram'ın ara yüzü ile benzerlik göstermekte ve izleyenlere bu platformu hatırlatmaktadır. Kişiler, tıpkı baş kahramanın yaptığı gibi, aldıkları ürünleri, yedikleri ve içtiklerini ellerindeki uygulamadan paylaşmakta ve gelen etkileşimler sonucunda ruh halleri değişmektedir. Paylaşılan fotoğrafa az beğeni geldiğinde bir terslik olduğunu düşünüp mutsuz olmakta, çok beğeni geldiğinde ise mutlu olmaktadır. Kişiler paylaştığı şeyi kendileri beğenmeseler bile gözetleyenlerin beğenmesine ve onu o ortamdaki kişiliğiyle takdir etmelerine ve onaylamasına ihtiyaç duymaktadırlar. Günümüzde de kişiler omniptikon örneği olarak Instagram'da kendilerini, yediklerini, içtiklerini ve satın aldıklarını paylaşmakta ve aldığı geri bildirimlerle görünür olmakta, insanların onu beğendiğini bileerek mutlu olmakta ve bundan haz duymaktadırlar. İnsanlar sosyal medyadaki kimliklerini beğenilmek üzerine kurgulamakta ve sevilecek bir profil oluşturma çabasına girerek buna göre bir benlik sunumu gerçekleştirmektedirler. Kitap okumayı sevmeyen, bir hayvana sıcaklık beslemeyen insanlar, sırf bu tarz fotoğraflar ve paylaşımlar çok rağbet gördüğünden kitap okurken veya bir hayvanla ilgilenirken çekilmiş fotoğrafları çok beğeni getireceğini düşündüğünden paylaşmakta, işi bittiğinde o kitabı elinden bırakmakta veya hayvan ile ilgilenmemektedir. Bu durum filmdeki başrol kahramanın istediği evi alabilmek için gösterdiği çabanın aynısıdır; kahraman sadece istediği evi alabilmek için yüksek puana ulaşmayı istemektedir. Ayrıca baş kahraman puanını yükseltmek için bir danışmanlık şirketine başvurarak yardım istemektedir. Günümüzde de kullanıcılar hesaplarını daha etkili kullanabilmek, kendini veya iş hesabını beğendirmenin ve bir bakıma pazarlamanın yollarını bulmak için sosyal medya uzmanlarına danışmakta veya hesap kullanımını profesyonel ellere bırakmaktadırlar. Dolayısıyla herkesin herkesi gözetleyebildiği bu sanal ortamda kullanıcılar kendileri olarak değil, beğenilecek ve takdir görececek biçimde düzenlenmiş profiller olarak bulunmaktadır.

Kullanıcılar sosyal medya dünyasında gözetlenen ve gözetleyen olmanın yanı sıra tüketen ve üretenler olabilmektedirler. Başka profillerin paylaştığı gönderileri izleyerek onları tüketmekte öte yandan kendisi de profilinde çeşitli paylaşımlar yaparak üretmektedir de. Günümüzde gerçek işleyişe bakıldığında sosyal medya ağları çoğu işletmenin satış ve pazarlama hesabı haline gelmiş kişilerin eğlence, arkadaşlık ve bilgi edinme amacıyla yer aldığı bu platformlara (özellikle Instagram) yeni bir amaç ekleyerek sanal alışveriş alanı haline dönüşmüştür. Bu durum kullanıcıları tüketici yaparken iş sahibi kullanıcıları ise üretici konumuna getirmektedir. Satış-pazarlama amaçlı bu ortamlarda bulunan kullanıcıların yanı sıra son yıllarda çoğalan blogger ve influencerlar (belirli bir durum veya ürün vs. üzerinde etki yaratanlar) almış oldukları ürünlerin reklamını yaparak bu ürünlere sahip olduğunda belirli bir imaja ve statüye sahip olunacağı

yönünde mesajları kullanıcılara vermekte, bireyler bu amaçla filmde başrolün yaptığı gibi borçların altına girebilmekte, imkânları olmadığında dahi tüketme ihtiyacı hatta zorunluluğu hissetmektedirler.

Teknolojik gözetim, kişisel verilerin korunması veya ifşa edilmesi gibi mahrem alana yönelik tehditleri de içinde barındırmaktadır. Lyon'un söylemiş olduğu gibi teknolojik araçlar mahrem alanın onu koruyan duvarlarını yıkmış durumdadır (Lyon, 1997, s.251). Özellikle bireylerin sosyal medya kullanıyor oluşu, insanların doğal bir dürtüsü olan kendilerini ve benliklerini sunma arzusuyla mahrem bilgileri açığa çıkararak benliğin sunumunu sürekli hale getirmektedir. Çünkü bu katılım kullanıcıları yaşantılarını bildirmeye, kendi görsellerini paylaşmaya ve kişisel bilgilerini sunmaya teşvik etmektedir (Suveren ve Kosal, 2021, s.1233-1237). Bu teşvikle kullanıcıların yapmış oldukları paylaşımlar onların mahremiyetlerini de paylaşımlarına neden olmakta ve mahremiyet ihlali gibi durumların yaşanmasına sebebiyet verebilmektedir. Hatta kişilerin kendi mahrem durumlarını kendileri paylaştıkları halde mahremiyet ihlali konusunda şikayetlerinin olduğu da görülebilmektedir. Kişilerin kendi mahrem alan ve bilgilerini başkalarının kullanımına açması karşı tarafların teşhir ve röntgenciliğini de kolaylaştırmaktadır. Ayrıca sosyal paylaşım ağlarının gizlilik politikaları yetersiz olabilmekte ve çoğu zaman güven vermemektedir. Örneğin; Snapchat adlı sosyal paylaşım sitesi, uygulama üzerindeki belirli bir süre sonra kaybolması gereken gönderiler siber yollarla ele geçirilebildiği için gündeme gelmiş ve tepki uyandırmıştır. Ayrıca Facebook ve Cambridge Analytica şirketi arasındaki iş birliği ile kişilerin veri analizleri yaparak kişiye özgü reklamlar yoluyla manipülasyonunun yapıldığı ortaya çıkmış ve bundan sorumlu kişiler bir dizi soruşturma geçirmiştir. Son zamanda gündeme gelen WhatsApp uygulamasının kişisel verilerin taraflarınca kullanılmasına izin vermesini veya uygulamayı kullanamayacağı yönündeki sözleşmesi kullanıcılar tarafından büyük itirazlara yol açmış ve birçok kullanıcı alternatif uygulamalara yönelmiştir. Aslında kişiler internet ve sosyal medyayı kullanarak zaten dijital ayak izlerini ve verilerini ikinci şahıslara vermekte fakat bu durum izne tabi olmadığından önemsenmemektedir. Fakat WhatsApp'ın izin istemesiyle, kullanıcıların bile isteye bu verileri iletcek olması ise çoğu kullanıcıyı rahatsız etmektedir.

6. Sonuç

Bentham'ın bireyleri gözetleme yöntemiyle ıslah ederek topluma yeniden kazandırılmasını hedefleyen hapisane düzeneği olarak literatüre kazandırdığı *panoptikon* kavramını Foucault gözetim toplumunda egemenliğin örgütlenmesini belirtmek için metaforik anlamda kullanır. Birey tıpkı söz konusu hapisane modelinde olduğu gibi toplumsal yaşamın her alanında, gizli bir biçimde ve sürekli olarak bir gözetleme altında olduğunun farkındadır. Foucault'ya göre bütün dünya dev bir panoptikona dönüşmüştür. Fakat bu

kavram günümüzdeki gelişmelere uygun olarak başka düşünür ve sosyal bilimciler tarafından geliştirilerek analitik bir içeriğe kavuşturulmuş durumdadır. Süperpanoptikon, sinoptikon ve omniptikon kavramları panoptikonun toplumsal ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak güncellenmiş halleridir. Modernliğin toplumsal, yönetsel ve siyasal boyutlarını gözetim olgusunu merkeze alarak açıklamak için kullanılan panoptikon, postmodern koşullar altında deneyimlenen ‘yeni durumları’ gözetleme üzerinden açıklamada yetersiz kalmaktadır. Çünkü modernlik pratiğinde gözetleme kısmen zora dayalıyken postmodernlikte ise gözetimin başta eğlence alanı olmak üzere pek çok toplumsal, kültürel ve siyasal düzenekler işe daha dolaylı ve gizlenmiş, kolayca fark edilmeyen boyutları söz konusudur. Üstelik daha dramatik sayılması gereken bu halde, bireylerin gözetlenmeyi kendi arzu ve istekleri ile onaylamaları söz konusudur.

Süperpanoptikon kavramı David Lyon’un geliştirdiği, bilgisayar veri tabanları ve bilgisayar aracılığıyla gerçekleştirilen gözetimi temsil ederek panoptikon kavramını salt hapisane boyutundan çıkarmaktadır. Buradaki iktidar, yalnızca kurumsal yapılarda değil her yerde kurulmaya başlandığından yalnızca mahkumlar değil, toplumun kendisi gözetimin nesnesi haline gelmektedir. Akıllı ev aletlerinin uyuma ve uyanma saatlerimizi bilmesi, şehir değişikliği yaptığımızda telefonumuza gelen “hoş geldiniz” mesajları, internette gezindiğimiz yerlerin karşımıza reklam olarak yeniden çıkması, Spotify ve YouTube gibi uygulamaların müzik zevkimize göre şarkı seçmesi süperpanoptikonun güncel ve gündelik hayattaki örnekleridir. Dijital çağda insanlar kişisel bilgilerinin, kredi kartı bilgilerinin, neleri almayı tercih ettiklerinin, gitmiş oldukları yerlerin ve yedikleri yemeklerin bile izlendiğinin farkında olmamakta, olsa bile bu durumu kanıksamaktadır. Durumu kabullenen ve sonuçlarını umursamayan kullanıcılar gözetimi kabul ederek veri akışını dolayısıyla da sistemin, gözetimin ve iktidarın yeniden üretimini sürdürmektedirler.

Sinoptikon ise televizyon ve radyo araçları gibi medyalarla çoğunluğun azınlığı gözetlemesidir. Böylece farklı yaşa, sınıfa, cinsiyete ve eğitime sahip olan insanlar kültür endüstrisinin üretmiş olduğu, kendilerine sunulan aynı mesajı alırlar fakat katılımcı değildirler. Örneğin televizyondaki karakterlerin bizi izlemesi veya bize cevap vermesi mümkün değildir. Bireyler televizyon aracılığıyla azınlığı gözetlerken iktidar da vermek istediği mesajı bu azınlık ile vererek bireyleri yönlendirmekte, onları denetlemekte ve gözetlemektedirler. Teknolojinin gelişmesi ve internetin hayatımıza girmesiyle beraber başka türde gözetleme ve denetim araçları devreye girmiş ve sinoptikon kavramı tek yönlü bir gözetlemeyi kapsadığı için karşılıklı gözetimi açıklamada yetersiz kalmıştır.

Bu noktada *omniptikon* kavramı, zaman ve mekân kısıtlamasını ortadan kaldırarak her zaman ve her yerde, herkesin herkesi gözetlemesini açıklamak için kısmen analitik kısmen de metafor olarak oldukça kullanışlı bir kavram olarak öne çıkmaktadır. İnternet çağında bireyler izleyen taraf mı yoksa izlenen

taraf mı olduğunu pek de bilmeden devamlı olarak birbirlerini gözetleyebildiğinden bu eylem iŖteŖ bir eylem olarak değerlendirilebilir. Panoptikonda bilinen ama görünür olmayan iktidar, yerini kendisini eğence ile gizleyen, hem görünmeyen hem bilinmeyen bir iktidar biçimine yerini bırakmıŖtır. Böylece sosyal medyadaki kullanıcılar bilinmeyen bir iktidarın hüküm sürdüğü bir ortamda gözetleyerek ve kendisinin de onun başkasını gözetlediği gibi gözetlendiğini bilerek iki hazzı eŖ zamanlı yaşamakta ve bu yolla sosyal kimlik oluŖturmaktadırlar. O halde gözetimin iktidar ve bireyler arasında dikey, kullanıcılar arasında yatay olarak sağlandığı söylenebilir. KiŖiler sinoptikonda geri bildirim alamazken omniptikon kullanıcılara geri bildirimler sunarak görüldüğünü, görünür hale gelebildiğini göstermektedir. Günümüzde kitle iletiŖim araçları ve özellikle internet ve teknolojinin sağladığı imkanlar aracılığıyla bireyler kendileri gözetlenirken aynı zamanda kendilerini gözetleyen iktidarları da gözetleyebilmektedirler. Eski panoptik dönemdeki “Big Brother” kısmen sınırları olan bir mekanizmayken günümüzde televizyon izleyicileri ve internet kullanıcılarının bizatihi kendilerinin de, ironik bir biçimde ifade etmek gerekirse, birer küçük “Big Brother” konumunda oldukları söylenebilir. Eskiden televizyondaki magazin programlarıyla ünlüler hakkında haftalık elde edilen bilgiler yerini sosyal medya mecralarına bırakmıŖtır. Ünlüler hayatlarını sosyal medya hesaplarından devamlı olarak paylaŖtıkları için gözetleme daha kolay ve her an erişilebilir bir hal almıŖtır.

Panoptik gözetlemedeki yerel denetim süperpanoptikon, sinoptikon ve omniptikonda küresel denetim olarak karŖımıza çıkmaktadır. Fakat iktidar güçleri küresel denetimi sağlarken bu görevi eğence ve haz ilkesi ile maskeleyerek, panoptikondan aldığı görünmezlik ilkesinin yanına omniptikondaki kimin kimi gözetlediğinin bilinmezliğini ekleyerek kendisini gizlemektedir.

Kaynaklar

- Aydın, A. (2020). Gösteri toplumunun yeni Panoptikonu olarak sosyal medya. *İnsan ve Toplum Bilimleri AraŖtırmaları Dergisi*, 9(3), 2573-2594. EriŖim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/itobiad/issue/56503/735793>.
- Büyükbaykal, C., Fidan, M. (2020). Yeni gözetim alanı olarak internet ve sosyal medya. *Atlas*, 4(5), 63-75.
- Çelebi, V. (2013). Michel Foucault’da bilgi, iktidar ve özne iliŖkisi. *Sosyal ve BeŖerî Bilimler Dergisi*, 5 (1), 512-524. EriŖim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sobiadsbd/issue/11355/135768>.
- Çığ, E. (2016). Dijital çağda bakıŖın politikası: Panoptikon ve Aleniyet ilkesi. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 10(21), 91-113.

- Dağtaş, B. (2008). Türkiye’de yaygın televizyonlarda tektipleşme ve diziler: Tektipleşmiş bir zenginlik göstergesi olan lüks villaların düşündürdükleri. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (8), 161-185. Erişim adresi: <http://iletisimdergisi.gsu.edu.tr/tr/pub/issue/7371/96507>
- Debord, G. (2020). *Gösteri Toplumu*. Ayşen Ekmekçi, Okşan Taşkent (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Ersoy, E. (2018). *Gözetim Çalışmaları Temelinde Black Mirror Dizisi: Gerçek ve Kurmaca Hayat İlişkisi* Yüksek Lisans Tezi. Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güden, O. (2019). Küresel kuruluşların kriz yönetimi ve iletişimi süreçlerine yönelik bir değerlendirme: Facebook & Cambridge analytica veri skandalının retoriksel arena kuramı bağlamında incelenmesi. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (31), 209-231. 10.16878/gsuilet.656553
- Kalamın, S. (2019). Yeni medya ve dijital gözetim: Türkiye’deki sosyal medya kullanıcıları üzerine bir araştırma. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 26(2), 575-594. 10.18657/yonveek.556868
- Lyon, D. (1997). *Elektronik Göz*. Dilek Hattatoğlu (Çev.). İstanbul: Sarman.
- Lyon, D. (2006). *Gözetlenen Toplum*. Gözde Soykan (Çev.). İstanbul: Kalkadeon.
- Marx, K. (1979). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*. Sevim Belli (Çev.). Ankara: Sol.
- Marx, K., Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*. Tonguç Ok, Olcay Geridönmez (Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Niedzwiecki, H. (2019). *Dikizleme Günlüğü*. Gökçe Gündüç (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Okmeydan, S. (2017). Postmodern kültürde gözetim toplumunun dönüşümü: ‘Panoptikon’dan ‘Sinoptikon’ ve ‘Omniptikon’a. *Online Academic Journal of Information Technology*, 8(30), 45-69. 10.5824/1309-1581.2017.5.003.x
- Orwell, G. (2016) *1984*. Celal Üster (Çev.). İstanbul: Can
- Özdel, G. (2012). Foucault bağlamında iktidarın görünmezliği ve “Panoptikon” ile “İktidarın Gözü” göstergeleri. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 2(1), 22-29. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tojdac/issue/13008/156730>
- Özdemir, Y. (2014). *Yeni Medya Ortamlarında Akıllı Telefonlar Üzerine Düşünmek*. XIX. Türkiye’de İnternet Konferansı, Ankara.

Öztürk, S. (2013). Filmlerle görünürlüğün dönüşümü: Panoptikon, Süperpanoptikon, Sinoptikon. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (36), 132-151. Erişim adresi: <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423903266.pdf>

Postman, N. (2014). *Televizyon Öldüren Eğlence*. İstanbul: Ayrıntı

Suveren, Y., Zeren Kosal, A. G. (2021). Sosyal medyada ‘Benliğin Sunumu’: Benlik ve mahremiyetin sunumunun bireysel ve toplumsal anlamı üzerine sosyolojik bir değerlendirme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(4), 1226-1241. 10.32709/akusosbil.990991

Şener, N. K. (2016). Eğlencenin gözetleme hâli ya da eğlence endüstrisinde “Görünen” ve “Gören” olmak. *TRT Akademi*, 1(1), 50-70. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trta/issue/22014/236075>

<https://yenimedya.wordpress.com/?s=kosinski>

<http://saykozof.blogspot.com/2014/06/birbirini-pekistiren-kavramlar.html>

Makale Bilgi Formu

Yazar(lar)ın Katkıları: Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kar amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: “Panoptikondan Omniptikona: Yeni Medya ile Dönüşen Panoptikonun Filmlerdeki Yansıması” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış, karşılaşılabilecek tüm etik ihlallerde “*Universal Journal of History and Culture*” hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Osmanlı Döneminde Okçuluk Alanında Yapılan Çalışmalar ve Okçuluk Terimleri

İlhan Uçar ¹

Öz: Ok ve yayın tarihi, destanlara kadar uzanmaktadır. Başlangıçta avlanmak için kullanılan ok ve yay daha sonraki dönemlerde bir savaş aleti olarak tarihteki yerini almıştır. Tarih boyunca Türkler birçok alanda olduğu gibi okçulukta da kendini göstermiş, bu uğraşı adeta bir sanat hâline getirmişlerdir. Okçuluğun tarihsel boyutuyla birlikte kültürel ve dinî boyutu da vardır. Hz. Peygamber okçulukla ilgili birçok hadis buyurmuş ve okçuluğun İslam tarihindeki yerine zemin hazırlamıştır. Çocukluk yıllarında bir eğlence unsuru olarak karşılaştığımız okçuluk, daha sonraki yaşlarda avlanma ve savaş aracı durumuna gelmiştir. Her kültürde ok ve yay teknik olarak değerlendirilmiş, ok ve yayın her parçası için ayrı adlandırılmalar yapılmıştır. Türk kültüründe de bu adlandırılmalar karşılık bulmuş ve birçok Türkçe terim ortaya çıkmıştır. Osmanlı döneminde okçulukla ilgili eserler, başlangıçta çeviri eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonraki dönemlerde Türk yazarlar tarafından Türkçe eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Gerek çeviri eserlerde olsun gerekse telif eserlerde olsun yazarlar, Türkçeye kayıtsız kalmamış, okçulukla ilgili birçok Türkçe terim ortaya çıkarmışlardır. Bu makalede okçuluk hakkında bilgi verilerek, Osmanlı döneminde yazılmış eserlerde sık kullanılan okçuluk terimlerinin belirtilmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Okçuluk, Okçuluk Terimleri, Okçuluk Eserleri, Osmanlı Okçuluğu, Türkçe

Studies in the Field of Archery in the Ottoman Period and Archery Terms

Abstract: The history of arrow and bow goes back to epics. The bow and arrow, which was originally used for hunting, took its place in history as a war tool in later periods. Throughout history, Turks have shown themselves in archery, as in many other fields, and have turned this occupation into an art. Archery has a cultural and religious dimension along with its historical dimension. The Prophet Mohammed commanded in many of his hadiths about archery and laid the groundwork for archery's place in Islamic history. Archery, which we encountered as an entertainment element in childhood, became a hunting and war tool in later ages. In each culture, the bow and arrow were evaluated technically, and separate names were made for each part of the bow and arrow. In Turkish culture, these namings have found their counterparts and many Turkish terms have emerged. Works related to archery in the Ottoman period initially appear as translation works. In the following periods, Turkish works began to be written by Turkish writers. Both in translated works or copyrighted works, the authors did not remain indifferent to Turkish thus created many Turkish terms related to archery. This article, by giving information about archery, it is aimed to specify archery terms in the works written in the Ottoman period.

Keywords: Archery, Archery Terms, Archery Works, Ottoman Archery, Turkish

¹Sakarya Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sakarya, Türkiye, iucar@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8930-5756

1. Giriş

Geçmişten günümüze ok ve okçuluğa karşı insanoğlu sürekli ilgi duymuştur. Başlangıçta avlanmak için ilkel olarak yapılan oklar, daha sonra bir savaş aracına dönüşmüş ve yapılan idmanların vazgeçilmez aracı olmuştur. Sonraki dönemlerde ise bir eğlence aracı olarak da kullanılmıştır. Ateşli silahların icadından sonra işlevini kaybetmemiş, bir süre ateşli silahlarla birlikte kullanılmış hatta bazı atıcılar, ateşli silahların ulaşamadığı mesafelerde atışlar yaparak adlarını tarihe yazdırmışlardır. Günümüzde ise geleneksel olarak yaşatılan bir ögedir. İlk Türklerden itibaren kullanılan damgalardan başlayan okun serüveni günümüze kadar uzanan bir süreçtir.

Ok ve yayın Türk devlet geleneğinde bir karşılığı vardır. Bu karşılığı destanlar çağına kadar götürmek mümkündür. Oğuz Kağan Destanında Oğuz Kağan, oğulları arasındaki “orun” yani siyasî ve içtimaî mevkiî düzenlerken “yay”ı metbûluk, “ok”u ise tâbiyyet sembolü olarak belirlemiş ve onun belirlediği bu esas, başta Oğuzlar olmak üzere bütün Türk devletlerinde bir gelenek hâline gelmiştir. Tâbiyyet ve davet sembolü olarak kullanılan ok, yayla temsil edilen kağan tarafından, kendisine bağlı beyleri yanına çağırarak için kullanılmıştır (Göksu, 2010, s.1005).

Okun Türk devlet geleneğindeki yerini Osman Turan, şöyle ifade etmektedir: “İptidaî Türk tefekkürü askerî ve idarî bakımdan cemiyeti ok ve yay arasındaki münasebetlere mütenazır olarak telâkki etmiş, okun yaya tâbi olması ve yayın oku sevk ve idare etmesi yay hâkimiyeti, ok tâbiyeti ve tâbileri temsil eden bir sembol mahiyetini almış ve her ikisi birlikte devleti ve istiklali gösteren bir alâmet telakki olunmuştur. Hakanın boy beylerine ok göndermesi onları bir sefer veya toplantı için çağırarak bir emir manasını ifade etmiştir. Bundan dolayı her ok gönderenin gönderilene göre hukukî bakımdan üstün bir mevkide olduğu anlaşılır. Kabilelerin oklara göre askerî bir tasnife tâbi tutulmaları bu teamülün bir neticesidir.” (Turan, 1945, s.306).

Okun tâbiyyet ve tâbi olma anlamıyla birlikte ok gönderilen kişinin davet edilmesi manasını taşıması Anadolu’da yaşatılan bir gelenek olmuş ve düğünler ve cemiyetler için davet edilecek kişilere “okuntu” gönderilmiştir. Okuntu, başlangıçta okla birlikte gönderilirken sonraki dönemlerde birtakım küçük hediyelerle birlikte gönderilmiştir. Günümüzde Anadolu’nun bazı yörelerinde hâlâ yaşatılan bir gelenektir. Bir kişiye meydan okumanın temelinde de yine okun etkisini görmekteyiz. Meydana çağrılacak kişilere davetler hep “meydan okumak” şeklinde olmuştur.

Oğuz Kağan destanı da yine ok ve yay etrafında şekillenmiştir. Oğuz destanlarında yer alan bir altın

yay ile üç gümüş okun, Oğuz'un oğulları tarafından bulunuşu, konuyu eski Türk destanlarına kadar götürmektedir. Günlerden bir gün Oğuz Kağanın tecrübeli bilge veziri Uluğ Bey rüyasında bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Altın yay gün doğusundan gün batısına kadar uzanıyordu. Üç gümüş ok da kuzeye doğru gidiyordu. Oğuz Kağan bu rüyayı dinleyince yurdunu oğulları arasında paylaştırdı (Bang ve Arat, 1936, s.29, s. 31).

Metehan tarafından icat edildiği bilinen çavuş oku, oka ayrı bir kimlik kazandırmıştır. Ses çıkartarak ilerlediği için takip edilmesi daha kolay olan çavuş oku, Osmanlılar döneminde “çağırğan ok, ötkün ok, çavuş oku, ıslık oku” olarak da kullanılmıştır. Metehan'ın çocukluğundan beri oynadığı “Hedefe çevirme” oyununun, onun tahta geçmesine zemin hazırladığı bilinmektedir. Mete bir gün de babası Hakan Tuman'ın (başkanlığında yapılan) bir ava çıkmıştı. Avda (bu defa) ıslıklı okunu, (babası) Tuman'a attı. Mete'nin sağında ve solunda (yer alan kendi adamları da hepsi birden (Mete'nin) ıslıklı okunu izlediler ve Tuman (Han'ı) öldürdüler. Bundan sonra üvey annesi ile küçük kardeşini ve kendisini izlemeyen devlet büyüklerinin hepsini öldürdü. (Böylece) kendisini hakan olarak tahta çıkardı (Ögel, 1981, s.155).

Türklerin okla tanışmaları İslâmiyet'le birlikte olmamıştır ama İslamiyet'le birlikte oka, bir savaşta kullanılan bir alet olmasına rağmen dinî açıdan bir kimlik kazandırılmıştır. Hz. Peygamber'in ok hakkında buyurduğu birçok hadis bulunmaktadır. Özellikle Hz. Peygamber'in “*Çocuklarınıza ok atmayı ve Kur'an okumayı öğretiniz*” Hadisinden hareketle ok atmanın önemine dikkat çekilerek Hz. Peygamber'in hiçbir fen için bu çoklukta hadis buyurmadığına dikkat çekilmektedir (Uçar, 2013, s.53).

Kavâidü'r-Remy'de mübarek bir sanat olarak adlandırılan ok ustalığının sadece Müslümanlara öğretilmesi gerektiği; kâfirlere, Mecusilere ve münafıklara öğretilmemesi gerektiği Abdullah el-Kâtip tarafından vurgulanmaktadır (Uçar, 2013, s.102).

2. Osmanlı Devleti'nde Okçuluk

Osmanlı Devleti'nde okun hem bir savaş aleti olarak hem de bir eğlence unsuru olarak kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlılarda okların kullanıldığı amaca göre tâlimhâne, puta (hedef), menzil (pişrev, yeksüvar, zergerdan), tirkeş (savaş), meşk (haki, karabatak, azmayış) ateş, tatar okları gibi çeşitleri vardı. Menzil okları kendi aralarında ayrıca şem-endâm, kiriş-endâm, tarz-ı hâs, gibi kısımlara ayrılırdı (Bozkurt, 2007, s.334). Özellikle ok atış ve kurallarının anlatıldığı eserlerde, bahsedilen okçuluk bu terimler sık olarak karşımıza çıkmaktadır.

XII. yüzyıl sonlarında Selçuklu Emîri Tülü Bey'in Hüseyin b. Ahmed Erzurûmî'ye 1200-1208 yıllarında yazdırdığı *Hulâsa fi İlm-i Remy* adlı kitaptan itibaren kaleme alınan eserlerde, aslen mensur olmalarıyla birlikte yer yer beyit, kıta gibi manzum parçalar da bulunmakta, okçuluğu teşvik etmenin yanında nazari bilgiler de verilmektedir (Aksoy, 2002, s.70).

Abdullah el-Kâtip, *Kavâidü'r-Remy* adlı eserinde konuları otuz yedi başlık altında toplamaktadır.

“Yayın faziletleri, çilelerin çeşitleri, oklar, okun tüyü, boyu ve uzunluğu, tirkeş ok, yün ve temrenin Arapça sözlüklerdeki karşılıkları, yerde ve at üzerinde yay kurulması, zihqîr, atıcılığın adabı, pirleri ve ustaları, atıcıların imamları, atıcılığın önemli noktaları, atıcılığın dört yöntemi, kabza tutmak, atıcılık imamlarının kabza konusundaki ihtilafları ve makbul olanlar, ok gezlemek, Abdullah İbn-i Meymûn'un *Kavsnâme*'sine göre ok gezlemek, çile üzerine ok bağlamak, yay çekmek, nişana bakmak, ok çekmede kabza tarafına okun geçtiği yer, küşâd, küşâdla birlikte kamçı, uzağa ok atmak, atıcının ayıpları, atıcıların mezhepleri, atıcıların fiziksel özellikleri, Tayboğa'nın Arapça *Kavsnâme*'sinden aktarmalar, nişana karşı durmak, atıcılığın bazı hâlleri, üstat ve çırak için gerekli olanlar, yağmur oku, gezsiz ok atmak, yatarak düşmana ok atmak, içi boş ve iki gezli oklar, darbın hâlleri, müsabaka sonucunda ödül almanın helal olup olmadığı, ödül koyup at ve ok yarıştırmak, ok yarıştırmamanın hâlleri” (Uçar, 2013, ss.10-11).

Osmanlılarda kemankeşlik (okçuluk) konusundaki eserler, genellikle bu sanatı bilen kemankeşler tarafından hazırlanmıştır. On yedinci yüzyıla kadar top, tüfek gibi ateşli silahlarla birlikte en etkili uzak mesafe silahı olarak önemini koruyan kemankeşlik, *kavsnâme* (yay üstüne), *tîrendâzân* (okçular), *remy* (ok atma) adlı risaleler şeklinde, bu dönem Osmanlı askerlik yazımının büyük çoğunluğunu oluşturur. (İhsanoğlu, vd., 2004, s.4; Bir, vd., 2006, s.4).

Osmanlıdan günümüze kalan konusu ok ve okçuluk olan başlıca eserler şunlardır:

Umdetü'l-mütenâzilîn: Osmanlı devleti döneminde okçuluk konusunda müstakil ilk eser olarak kaynaklarda geçmektedir. 15. yüzyılda kaleme alınmış olan *Umdetü'l-mütenâzilîn*, Ankara'da yaşamış Muhammed bin Şeyh Mustafa tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Eser, hadislerden hareketle cihadın faziletlerinden, ok ve yay kullanım adabından, okçuluğun kurallarından, ok ve yayın ağacından, kirişinden, yapımından ve menzillerden bahseder. Gelenek haline gelen bu üslup, 19. yüzyıla kadar okçuluk hakkında yazılmış Osmanlı eserlerinin tamamında görülür. (Bir, vd., 2006, s.54; Yastı, 2016; Taş, 2022).

Okçuluk Risalesi: Okçuluk hakkında yazılmış ilk Türkçe eserdir. Hacı Hasan Bahtiyarzâde tarafından kaleme alınmıştır. Bahtiyarzâde, döneminin ünlü kemankeşlerinden olup sekiz ayrı menzilde rekor kırmış

ve menzil taşı diktirmiştir. Eser, öncelikle Fatih Sultan Mehmet devrinden 1552 yılına kadar geçen bir asırlık dönemde ünlü kemankeşlerden ve ok meydanlarından bahsetmiştir¹.

Ok Yay Münâzarası: 15. yüzyıl Çağatay şairi Yakînî'nin manzum - mensur karışık olarak kaleme aldığı eserdir (Aksoy, 2002, s.70).

Kitab fi-İlmi'n-Nüşşab (Hulasa Okçuluk ve Atçılık): Hüseyin b. Ahmet el-Erzurumî tarafından kaleme alınmış olan bu eser “Kitab fi-İlmi'n-Nüşşab”, “Kitab fi-Riyazati'l-Hayl”, “Kitab fi'-İlmi'l-Musabaka adlı üç çalışmayı içermektedir (Delice, 2003).

Tuhfetü'l-Guzât (Gazilere armağan): On altıncı yüzyıl Matrakçı Nasuh'un kaleme aldığı eserdir. Konuyu beş fasıl halinde inceleyen bu eserin içinde bazı krokiler de bulunan 939/1532 tarihli bir nüshası İstanbul'da Süleymaniye (Esad Efendi, Nu. 2206) Kütüphanesinde bulunmaktadır. Eserin birinci faslında ok ve yay anlatılmaktadır (Yurdaydın, 1963, ss.5-6).

Kühü'l Ahbâr (Haberlerin özü): On altıncı yüzyılda kaleme alınmıştır. Gelibolulu Mustafa Âli'nin meşhur tarih kitabının bir bölümü okçulukla ilgilidir. Risâle-i Kavsiyye der Beyân-ı Tîrendâzân ve Tîrendâzân-ı Nâmvarân adlarıyla ayrı nüshaları da mevcuttur (Yücel, 1999, s.31).

Kitâb-ı Silahşorân (Silahşorlar Kitabı): Okçuluk konusunda on altıncı yüzyılın bir diğer önemli eseri, Behram Çavuş tarafından kaleme alınan Kitâb-ı Silahşorân (Sila

Kitâb-ı Kavsnâme: Muhammed bin Yûnus ed-Dervâzî tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilen, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Mustafa bin Hüseyin tarafından da istinsah edilen Hâzâ Kitâb-ı Kavsnâme adlı okçuluk kitabıdır (Azbay, 2019).

Kavâidü'r-Remy (Ok atma kuralları): On yedinci yüzyılda Abdullah el-Kâtip tarafından kendisinden önce yazılmış okçuluk kitaplarından da yararlanılarak kaleme alınmış, ok atma teknik ve kurallarının anlatıldığı eserdir (Uçar, 2013).

Tezkire-i Rumât (Okçular Tezkiresi): On yedinci yüzyıl Kâtip Abdullah Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Eserde Ok Meydanı'nın kuruluşu ve sınırları anlatılmış, o zamana kadar atılan bütün menziller özellikleri ve ölçüleriyle verilmiş ve sonuna kendi devrindeki belli başlı kemânkeşlerin kısa biyografileri eklenmiştir. Sultan IV. Mehmed devrinde okçu ve yaycı esnafınca işgal edilen, teşkilatı adamakıllı bozulan Ok Meydanı'nı kurtarmak için yıllarca uğraşmış, sonunda bunu başarmıştır (Yücel, 1999, s.32).

¹ Ünsal Yücel, Bahtiyârzâde Hacı Hasan Çelebi'nin Bahtiyârzâde Risâlesi hakkında ayrıntılı bilgi vermekte ve bu eseri ilk telif Türkçe eser olarak ifade etmektedir (Yücel, 1999, s. 31).

Tuhfetü'l-Hasîb: 18. yüzyılda Seyyid Halîl Hasîb Efendi tarafından yazılmıştır. Konusu okçuluk olan bu eserde aynı zamanda Osmanlı dönemi okçuları hakkında da bilgiler verilmektedir. Eser Menzil-nâme-i Kemân-keşân adıyla da bilinmektedir (Ölçücü, 2014).

Kavsnâme: Kemankeş Mustafa Efendi'nin meşhur eseridir. 18. yüzyılın başlarında kaleme alınmıştır. Eserin bir nüshası Latin alfabesine aktarılarak yayımlanmıştır (Vural, Yaşar, 2010).

Kavsnâme - Fezâil-i Remy (Atıcılığın Faziletleri): Mehmed Hafîd Efendi tarafından 18. yüzyılda kaleme alınmıştır (Aksoy, 2002, s.70).

Haza Tomar-ı Sahib-i Menazil-i Meydan-ı Tirendazî: Kemankeş ve hattat Berberzâde Mustafa Efendi'nin 18. yüzyılda kaleme aldığı eserdir (Aksoy, 2002, s.70).

Telhîs-i Resâilü'r-Rumât (Okçuluk Risalelerinin Özeti): Sultan II. Mahmud'un okçulukla ilgili yazılmış eserleri yeterli görmediği için Mustafa Kânî Bey'i görevlendirerek yazdırdığı eserdir. Mustafa Kânî Bey, 19. yüzyılın başlarında Padişah'ın buyruğunu yerine getirerek ok ve okçulukla ilgili ne kadar eser var ise hepsini inceleyerek okçulukla ilgili meseleleri birer birer ele almış ve eserini ortaya koymuştur (Yavuz, Canatar, 2010, s.XXI).

Minhacü'r-Rumat: Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi, ö. 1244 H [1828 M] kaleme aldığı ve okçuluğun anlatıldığı eserdir. Eser 66 yaprak ve 17 satırdır (Gürbüz, 2019, Akyıldız, 2021).

Osmanlı döneminde okçulukla ilgili yazılmış eserlerde okçuluk hakkında teknik bilgiler verilirken aynı zamanda menzil taşları ve bu taşları diktiren kemankeşlerin ok atış mesafeleri de ayrıntılı olarak verilmiştir. Tarihte ok atış mesafeleriyle nam salmış bazı kemankeşler ve atış mesafeleri şunlardır:

Tozkoparan İskender (1281 gez), Bursalı Şüca (1271 gez), Havandelen (1235 gez), Kaptan Sinan (1232 gez), Sultan 2. Mahmud (1228 gez), Deve Kemal (1205 gez), Benli Karagöz (1161 gez). (Atabeyoğlu, 1985, s.1505). Bir gezin 66 cm olduğu dikkate alındığında bu mesafelerin ateşli silahtan daha etkili olduğu görülmektedir (Atabeyoğlu, 1985: 1505).

Mustafa Kânî Bey, Telhîs-i Resâilât-ı Rumât adlı eserinde Abdullah Efendi'nin Lodos Havasında Menzilin ayrıntılı olarak anlatmaktadır: “Adı geçen menzilin ayak yeri Hasan Taşı'yla Kızlar Ağası Taşı'nın ortasında belli küçük taşdır. Baş taşı Kadınlar Çeşmesi'nden az ileridedir. Bu menzilin koyucusu Valide Camii Kâtibi Abdullah Efendi'dir. Birinci ile ikinci boy arasında seksen dört dirhem yay ile atmış. Bundan sonra her atışta ikişer dirhem yay ziyadesiyle atılarak Bozan taş demek suretiyle şart koşulmuş tirendaz, ok atıcısı menzili olmak üzeredir. Dokuz yüzden daha fazla ve o kadar yoldan yirmi bir gez ileride

ana taşı dikilmiştir. Sonra taşını sürünce yerine ana taşı olmak üzere bir küçük taş dikilmiş ise de günlerin geçmesi ile kaybolmuştur. Musahip Muhammed Ağa'nın taşına “ana taşı” diye kıymet verilmiştir. Pek marifetli ve meydanda çok çalışma ve yardımı görülen merhum Abdullah Efendi üç adet kitap yazmıştır. Bunlar Kanunname-i Meydan, Tezkire-i Rumat ve Hadis-i Erbain adlarını taşıyan eserlerdir.” (Yavuz, Canatar, 2010, s.160).

Osmanlı devleti döneminde yazılan okçuluk ile ilgili eserlerde, diğer bilimsel eserlerde olduğu gibi çok sayıda terim kullanıldığı görülmektedir. Bu terimler, tercüme eserlerde başlangıçta Arapça ağırlıklı olarak dikkati çekerken, sonradan ortaya konulan telif metinlerde bir Türkçeleştirme gayreti gözlemlenmektedir. Teknik olarak kullanılan yabancı terimler, halkta karşılığı olmadığı için genellikle anlam itibarıyla yakınlştırılarak Türkçeleri tercih edilmiştir. Aslında bir kitap dolduracak sayıda olan Arapça, Farsça, ve Türkçe terimlerin bir kısmı daha sık kullanılmıştır. Okçular arasında da karşılık bulmuş bazı okçuluk terimleri şu şekilde listelenebilir:

Osmanlı Döneminde Sık Kullanılan Okçuluk Terimleri²

ağızlıklı çile	: Biraz bol olan çile.
ağızlıklı yay	: Son kademesine kadar düzgün çekilebilen yay.
alçak menzil	: Atış mesafesi kısa olan menzil.
ana taş	: Bir menzilde dikilen ilk taş.
ateş oku	: Yangın oku, yakıcı ok.
atıcılık	: Ok atıcılığı.
ayak	: Yayın aşağıya bakan ucu.
ayak taşı	: Atış yapacakları yeri belirleyen taş.
ayak taşı	: Atış yapacakları yeri belirleyen taş.
ayak yeri	: Menzil atışlarında, ayak taşının bulunduğu yer.
ayırtlama	: Kabzadan iki parmak içeriden atmak.
azmâyiş oku	: Azmâyiş koşularında ve azmâyiş menzillerinde kullanılan ok.
bağır	: Yay kollarında iç orta kısımlara denk gelen bölüm.
bakkam gez	: Dudakları bakkam ağacından yapılan ok gezi.
baldır	: Okun göbek ile ayak arasında kalan kısmı.
baş	: Yayın yukarı kısımda bulunan ucu.
baş taş	: Bir menzilin en ileride bulunan taşı.
batıcı	: Batıcı, batan.
basit yay	: Parçalı olmayan ağaçtan yapılan yay.
bedel atmak	: Rakibi kadar mesafeye ok atmak.
binci	: 1000 gez uzaklığa ok atabilen okçu.
boğaz	: Bir okta yelek takılan baş ve boynu arasında kalan bölümü.

²Osmanlı döneminde yazılmış okçulukla ilgili yazma eserler, bu eserler üzerinde yapılan çalışmalar ve Ünsal Yüce'nin “Türk Okçuluğu” adlı eserinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

boşatmak	: Çıkarmak, sökmek.
cebe	: Okçuların giydiği örme zırh.
çağa yayları	: Ağacı fazla olan yay.
çağlamak	: Ok atışına başlamak.
çakıl	: Menzil attığı hâlde taş diktiremeyip, taş yerine çakıl taşı yığma.
çakırcı	: Sarayda av işlerini düzenleyen ve uğraşan görevli.
çavuş oku	: Uçarken ıslık çalan kılavuz oku, ötkün ok.
çekiş	: Yay çekme.
çekici	: Yay çeken kimse.
çelik	: Kabzada boynuzların birleştiği yere yerleştirilen küçük kemik parçası.
çile	: Yay kirişi.
damak	: Zihginin baş parmak üzerine binen uzunca kısmı.
dolmak	: Okun hazırlanarak atıma hazır hâle getirilmesi.
döşekli	: Uzun çileli. Biraz bolca tutulan çile.
dudak	: Gez dudağı.
eksikçi	: Üstatlar önünde oku istenildiği şekilde atamamak.
erkek	: Bir yüg (yün), tüy adı.
gevşek yay	: Bol yay, kepade.
gez	: Okun, kirişe geçen ucundaki kertik ve bir uzunluk ölçüsü.
gezlemek	: Okun gezini çileye takarak baş işaret ve orta parmakla kuvvetlice tutmak. Çileye ok bağlamak.
göğüs	: Okun gezden itibaren kalınca olan kısmı.
hedef	: Puta. Ok atmak için dikilen nişan.
havacı	: Atışlarda okun düştüğü yeri gözetleyen ve bildiren meydanda görevli kişi.
kabza almak	: Üstattan kemankeşlik icazeti almak.
kalkan	: Ok, kılıç gibi savaş aletlerinden korunmak için kullanılan korunmalık.
kamçı	: Ok atışlarında kabzayı kavrayan sol yumruğu ileri doğru itmek.
kasan	: Yay kollarında bulunan sal ile yay başı arasında kalan bölümleri.
kavs	: Yay, keman.
kaş	: Zihginin baş parmak üzerine oturan uzunca kısmı.
keman	: Yay, kavs.
kepade	: Okçuluğa yeni başlayanların kullandığı gevşek yay.
kılavuz ok	: Hava durumunu tespit etmek için yapılan ok atışı.
kiriş	: Yayın iki ucu arasında bulunan esnek bağ.
kolçak	: Kabza verirken üstadın atıcının sol bileğine taktığı meşin bağ.
kundak yay	: Bir tür tatar yayı.
kurmak	: Kurmak, yay kurmak.
menzil	: Ok meydanlarında 900 gezden daha fazla ok atılıp açılan ve atılan mesafe geçildikçe taş dikilen atış yeri.
menzil oku	: Menzil atışı yapmak için kullanılan ok.
menzil taşı	: Menzil atışlarında kırılan rekoru belirtmek için dikilen taş.
ok	: Ok.
okçu	: Okçu. Ok atan.
ok gezlemek	: Okun gezini çilede bulunan yerine takmak.
okluk	: İçine ok konulan meşinden yapılmış ok kılıfı, sadak.
oluklu yay	: Boylarına göre tasnifte birinci ve ikinci boy arasındaki gruba giren yay.

öndül	: Yarışmalarda kazananlara verilen armağan.
ötkün ok	: Çavuş oku.
pişrev oku	: Menzil atışlarında ve koşularda kullanılan ok.
puta	: Deriden yapılan, içi pamuk çekirdeği ve talaş gibi malzemelerle doldurulan hedef.
putacı	: Putaya ok atan.
sadak	: Ok çantası.
sal	: Yayın kollarında bulunan kabza ile kasan arasında kalan yassıca kısımlar.
soya	: Okların ucuna takılan kemik temren.
tabla	: Hedef tahtası.
taş	: Okçulukta taş, menzil taşı.
taş dikmek	: Menzil taşı dikmek.
tekne kuran	: Yay kuramı. Yay tekneye benzetildiği için bu adla anılmaktadır.
temren	: Okun ucuna takılan sivri madeni parça.
temür	: Demir.
tîr	: Ok.
tonc	: Yay çilesinin iki ucunda bulunan yay başlarına geçirilen ilmekler.
uçkun ok	: Uçuş özelliği çok iyi olan ok.
yağmur oku	: Tîr-i bârân olarak klasik Türk şiirinde de sık olarak kullanılmıştır. Hedefe aynı anda birden fazla ok atmak. Birinci ok hedefe ulaşmadan diğer oklarla birlikte havada olması durumu.
yassı	: Yayvan ve düz yay.
yay	: Yay, kavs, keman.
yaya	: Atsız atıcı.
yaycı	: Yay yapan usta.
yaycılık	: Yaycılık.
yeleb	: Kalkan. Deriden yapılmış yelek.
yelek	: Okun havada düzgün yol almasını sağlayan tüyleri, yeke, yün.
yelekli	: Yünü olan ok.
yeleksiz	: Yünü olmayan ok.
yen	: Giysinin el üzerine gelen bölümü.
yün	: Yüg, yük. Okun havada düzgün yol almasını sağlamak için takılan kuş tüyü.
yürümek	: Okun yol alması.

3. Sonuç

Sonuç olarak Osmanlı Döneminde diğer fen bilimlerinin yanında okçulukla ilgili de birçok çalışma yapılmış ve bazı eserler yazılmıştır. Bu eserlerin bir kısmında okçuluğun manevî yönünden hareketle birçok hadis nakledilmekte; cihadın faziletlerinden, ok ve yay kullanım adabından, okçuluğun kurallarından, ok ve yayın ağacından, kirişinden, yapımından ve menzillerden söz edilmektedir. Okçulukla ilgili ilk eserler çeviri olması nedeniyle Arapça ve Farsçadan okçulukla ilgili birçok terim dilimize girmiştir. Ancak bu eserleri ortaya koyan yazarlar kendi dillerine de kayıtsız kalmamış, okçulukla ilgili Türkçe terimlere de

eserlerinde çok sayıda yer vermişlerdir. Yün / yük / yüg, yelek, yağmur oku, uçkun ok, taş dikmek, yay, yay kurmak, oluklu yay, kundak yay, kaş, göğüs, gez, dudak, çekiş, çağlamak, boşatmak, ağız, baş, baldır, bağır, ayak, ayak taşı, ayırtlama, ana taş ve daha birçok terim okçular ve bu alanda eser verenler tarafından dilimize kazandırılmıştır. Metehan'ın bulup geliştirdiği çavuş oku / ötkün ok / ıslık oku / çağırğan ok tarihe bu terimlerle geçerken birçok savaşın kazanılmasında da önemli rol oynamıştır. Arap yayı, İngiliz yayı, Tatar yayı gibi yay çeşitleriyle birlikte yine bu alana Türk yayı olarak tanınacak bir tür ve terim kazandırılmıştır.

Aslında bir avlanma ve savaş aracı olan ok ve yay, Türklerde bir spor türü haline gelmekle birlikte insanların çocukluk yıllarından itibaren eğlence aracı durumuna da gelmiştir. Menzil taşı dikme geleneği ortaya konulmuş, Tozkoparan İskender, Bursalı Şüca, Deve Kemal, Benli Karagöz gibi hem dönemlerinde isim yapmış hem de sonraki dönemlerde atıcılıklarıyla tarihe not düşmüş pehlivanlarla birlikte Osmanlı sultanları da okçuluğa kayıtsız kalmamış, Sultan 2. Mahmud başta olmak üzere birçok Osmanlı sultanı bu uğraşta bulunmuş ve desteklemişlerdir.

Kaynaklar

- Aksoy, H. (2002). Kavsnâme. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C.25. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyıldız, S. (2021). *Minhâc-ı Rumât (Okçuluğun Yolları) Mehmed Emin Vahîd Efendi (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Atabeyoğlu, C. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyete Spor, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. C.6. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Azbay, E. (2019). XVII. yüzyıldan bir okçuluk kitabı: Hâzâ Kitâb-ı Kavsnâme ve okçuluk terimleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)* (30), 191-211.
- Bang, W., Arat, R. R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Bir, A. vd. (2006). Türk Menzil okçuluğu, yay ve okları. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*. VIII(1) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Bozkurt, N. (2007). Ok. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C.33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Delice, İ. (2003). Hulasa Okçuluk ve Atçılık (Hüseyin b. Ahmet el-Erzurumî). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Göksu, E. (2010). Ok ve yayın Türk devlet geleneği ve hâkimiyet anlayışındaki yeri. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları II*. 5 (2) Spring 986-1011.

- Gürbüz, F. (2019). *Mehmed Emin Vahîd Paşa'nın Minhâcü'r-Rumât Adlı Eseri (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- İhsanoğlu, E. vd. (2004). *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi I-II (History of Military Art and Science Literature During the Ottoman Period)*, İstanbul: IRCICA.
- Ögel, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ölçücü, H. Ç. (2014). *Tuhfetü'l-Hasîb İnceleme-Metin-Dizin*. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Çanakkale.
- Taş, İ. (2022). *Umdetü'l-Mütenâsilîn (Mehmed bin Şeyh Mustafa)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu/Okçular Vakfı Yayınları.
- Turan, O. (1945). Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması. *Belleten*, IX (35), 305-318.
- Uçar, İ. (2013). *Kavâidü'r-Remy, "Ok Atıcılığının Kuralları" (Abdullah el-Kâtip) İnceleme, Metin, Grammatikal Dizin*. Ankara: Mucize Yayınları.
- Vural, H., Aksoy Y. M. (2010). *Kavsnâme (Kemankeş Mustafa Efendi)*. Tokat: Taşhan Kitap Yayınları.
- Yastı M. (2016). *Umdetü'l-Mütenâzilîn / Okçuluğun İlkeleri*. Konya: Palet Yayınları.
- Yavuz, K., Canatar M. (2010). *Okçuluk Kitabı Telhîs-i Resâilât-ı Rumât (Mustafa Kâni Bey)*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Yurdaydın, H. G. (1963). *Matrakçı Nasuh*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yücel, Ü. (1999). *Türk Okçuluğu*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Makale Bilgi Formu

Yazar(lar)ın Katkıları: Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kar amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: “Osmanlı Döneminde Okçuluk Alanında Yapılan Çalışmalar ve Okçuluk Terimleri” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış, karşılaşılabilecek tüm etik ihlallerde “*Universal Journal of History and Culture*” hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Siyasal Toplumsallaşma Bağlamında Türkiye’de Solcu Kimliğinin Oluşumunda Ailenin Rolü

Bedir Sala ¹

Öz: Siyasal kimlik kültürel kimliğin politikleşmesi veya bireyin içinde bulunduğu koşulları politikleştirerek edindiği bir kimliktir. Diğer kimlikler gibi siyasal kimlik de bir süreç içinde oluşmaktadır. Bu süreç siyasal toplumsallaşma olarak kavramsallaştırılmaktadır. Dolayısıyla bireyler siyasal toplumsallaşma sürecinde bu kimlikleri benimsemektedirler. Siyasal toplumsallaşma sürecinde aile, çevre, okul ve kitle iletişim araçları gibi etkenler bireyin siyasal bir kimlik edinmesinde önemli yer tutmaktadır. Siyasal kimliğin ediniminde aile çoğu zaman belirleyici bir rol oynamaktadır. Özellikle ailenin hala önemli bir kurum olduğu Türk toplumunda bu rol daha baskın çıkabilmektedir. Aile kurumu bireylerin ilk sosyalleştiği kurum olması dolayısıyla kalıcı bir etki oluşturmaktadır. Dolayısıyla siyasal etkileşimin gerçekleştiği, siyasal davranışın şekillendiği ve siyasal tutumların edinildiği bir kurum olarak aile siyasal kimlikle yakın bir ilişki içerisindedir. Bu çalışma Türkiye’deki siyasal kimliklerden biri olan solcu kimliğinin benimsenmesinde ailenin nasıl bir rol oynadığını alandan elde edilen verilerle tespit etmeyi amaçlamaktadır. Alan araştırmasına dayalı olarak yürütülen bu çalışmada nitel araştırma yöntemi esas alınacaktır. Verilerin toplanması için de derinlemesine görüşme tekniği kullanılacaktır. Toplanan veriler betimsel analiz tekniğiyle analiz edilecek ve yorumlanacaktır. Çalışmada elde edilen sonuçlardan biri de Türk toplumunda ailenin siyasal kimliğin şekillenmesinde hala belirleyici önemini koruduğu görülmektedir. Fakat ailenin dışında eğitim ve sosyal çevrenin de bireylerin siyasal kimliğinin oluşması üzerinde önemli bir etkisi vardır.

Anahtar Kelimeler: Aile, Siyasal Kimlik, Siyasal Toplumsallaşma, Türk Solu

The Role of the Family in the Formation of Leftist Identity in Turkey in the Context of Political Socialization

Abstract: Political identity is the politicization of the cultural identity or an identity that an individual acquires by politicizing the conditions in which it finds itself. Like other identities, a political identity is formed in a process. This process is conceptualized as political socialization. Therefore, individuals adopt these identities in the process of political socialization. In the process of political socialization, factors such as family, environment, school, and mass media play an important role in the acquisition of an individual’s political identity. The family often plays a decisive role in the acquisition of political identity. This role may be more dominant, especially in Turkish society, where the family is still important. Therefore, as an institution where political interaction occurs, political behaviour is shaped, and political attitudes are acquired, the family is close to political identity. This study aims to find out the role of the family in the adoption of left-wing identity, which is one of the political identities in Turkey, with the data obtained from the field. This field-based study was based on the qualitative research method. An in-depth interview technique had been used to collect data. The collected data was analyzed and interpreted using the descriptive analysis technique.

Keywords: Family, Political Socialization, Political Identity, Turkish Left

¹ Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Ayfonkarahisar, Türkiye, bedirsala@aku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6892-2664

1. Giriş

Türkiye’de vatandaşlar politik tutum ve davranışlarını genellikle çeşitli kavramlar ile ifade etmektedirler. *Solcu, Sağcı, Laik, Muhafazakâr, Milliyetçi, İslamcı, Demokrat, Liberal, Sosyalist, Kemalist* gibi gündelik dilde de yoğun bir şekilde yer edinmiş bu kavramlar toplumdaki farklı siyasal tercih ve eğilimleri göstermektedir. Ancak bu kavramların, çoğunlukla karşılarındaki kişileri nitelendirmek için kullanıldığını da ifade etmek gerekir. Siyasal kültürün oldukça renkli ve çeşitli olduğunu gösteren bu kavramlar tek başına kullanılmasının yanında bazen de birbirini tamamlayıcı veya destekleyici bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin “liberal solcu”, “muhafazakâr demokrat” gibi. Ayrıca Türkiye’de kullanılan çağdaş siyasal kavramların çoğu, zaman zaman bağlamlarından kopartılarak çok farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Kullandığımız çağdaş siyasal kavramların bazıları modern dönemde Avrupa’nın özgül koşulları ve tarihi seyri içerisinde ortaya çıkmış ve şekillenmiştir. Batının tarihsel ve kültürel ortamında ortaya çıkmış kavramların bu derece yaygın kullanılması ve evrensel anlamlar yüklenilmesi Batı hegemonyasının entelektüel-kültürel alandaki tezahürünün sonucudur. Dolayısıyla siyasal kavramlar en temelde evrensel olmadıkları gibi tarihsel nitelikli oldukları için bir süre sonra bağlam değişikliğine uğrayabilmekte ve çeşitli çelişkilerin ortaya çıkmasına yol açabilmektedir.

Türkiye siyasetinde de kullanılan kavramların bazıları Batı menşeli kavramlardır. Bundan dolayı yukarıda vurgulanan duruma benzer bazı çelişkiler ortaya çıkabilmektedir. Örneğin muhafazakârlık bu kavramlardan biridir. Türkiye siyaseti ve gündelik hayatında sıkça kullanılan muhafazakârlık kavramı Hantington’un ifade ettiği gibi “bir aristokrat ideolojisidir” (1957:454). Türkiye’de ise muhafazakârlık daha çok din ile ilişkili geleneğin ve gündelik hayat pratiklerinin korunması olarak algılanmaktadır. Türkiye’deki muhafazakârlık algısı ile muhafazakâr ideolojinin tarihsel ve kavramsal kökeni arasındaki çelişki sol kavramının kullanımında da görülmektedir. Özellikle Türkiye’de solun işçi sınıfından uzak elit bir hareket olduğuna ve Türkiye’de küçük burjuvazinin kendini sol kimliği ile ilişkilendirdiğine yönelik çeşitli tartışmalar zaman zaman yapılmaktadır. Ayrıca, daha çok Küçükömer (2002) ile başlayan ve sol-sağ ayrımının oldukça müphem olduğuna ilişkin tartışmalar da bu bağlamda güncelliğini korumaktadır.

Türkiye’deki sol-sağ ayrımının başka ülkelerdeki sol-sağ ayrımlarına ne kadar yakın olduğu ayrı bir tartışma konusu ancak Türkiye’de toplumun bir kısmı politik ve ideolojik olarak kendisini solda görmektedir. Bu nesnel gerçeklik karşısında “gerçek solcu” tartışmasına girilmesinin sosyolojik olarak bir karşılığı yoktur. Bu kimlikler sonradan kabul edildiğine göre insanları bu kimlikleri benimsemeye yönelten etkenlerin ne olduğu ise siyaset sosyolojisi açısından önem arz etmektedir. Örneğin Türkiye’de

doğan, genel hatlarıyla benzer sosyal, ekonomik ve kültürel çevrede büyüyen insanların bir kısmı kendini “solcu” olarak nitelendirirken diğer bir kısmı da kendisini “sağcı” olarak veya daha başka şekilde nitelendirebilmektedir. Niçin insanlar ideolojik duruşlarını bu şekilde tanımlamaktadır? Bir insan nasıl solcu veya sağcı olabilmektedir? Solcu veya sağcı olmayı niçin tercih etmektedir?

Buradaki tartışma ve amaç kendini solcu olarak nitelendiren kişilerin sol kimliklerinin nasıl bir sosyolojik bağlam ve süreç içerisinde inşa edildiğini aile bağlamında ortaya koymaya çalışmaktır. Kuşkusuz siyasal bir kimliğin benimsenmesi sadece ailenin etkisine bağlamak yeterli olmayacaktır. Başka dinamiklerden de söz etmek mümkündür. Özellikle okul, arkadaş çevresi, kitle iletişim araçları gibi dinamiklerin etkisi de yadsınamaz düzeydedir. Ancak bu çalışma ailenin etkisiyle sınırlandırılmıştır. Bunun nedeni ise Türkiye gibi geleneksel değerlerin ve ilişkilerin görece daha baskın olduğu toplumlarda ailenin birey üzerindeki etkisinin daha belirleyici olduğu varsayımından hareket edilmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de bireyin siyasal kimliğinin oluşumunda aile kurumunun belirleyiciliğini koruduğu iddia edilebilir. Çalışmanın amacı ise ailenin bireylerin sol kimliğini benimsenmesindeki etkisini incelemektir. Bu amaçla bireylerin solcu olmasında ailelerin politik tercihleri, yönelimleri ve yönlendirmelerinin rolünü saptamaya dönük sorularla belli sayıda kişilerle derinlemesine bir görüşme yapılmıştır. Çalışmada öncelikle temel kavramlara ilişkin tanımlamalar ve değerlendirmelere yer verildikten sonra bulguların analizi ve yorumlanmasına geçilecektir.

2. Siyasal Toplumsallaşma

Bireyin içinde yetiştiği en yakın toplumsal çevre olan ailenin bireyin sol kimliğini benimsemesindeki rolünü tartışmak için başvurulabilecek en uygun kavramlardan biri siyasal toplumsallaşma kavramıdır. Çünkü “insanların kendilerini bu şekilde siyasal tanımlamalara gitmelerinde toplumsallaşma sürecinin ne derece etkisinin olduğu ya da olmadığı, siyasal toplumsallaşmanın temel ilgi alanını oluşturmaktadır” (Akın, 2009, s.48). İnsanların nasıl siyasallaştıklarını ve siyasallaşma süreçlerini araştıran siyasal toplumsallaşma, “toplumsal-siyasal çevre ile birey arasında yaşam boyu süren dolaylı ve doğrudan etkileşim sonucunda, bireyin siyasal sistemle ilgili görüş, davranış, tutum ve değerlerinin gelişmesi” (Alkan ve Ergil, 1980, s.5) olarak tanımlanmaktadır.

Birey, içinde bulunduğu çevrenin kabul edilmiş değerleri ve davranış biçimlerini ve normlarını benimseyerek kişiliğini oluşturur. Toplumsallaşma olarak ifade edilen bu süreç aynı zamanda toplumsal norm ve değerlerin aktarılacak sürekliliğini sağlamasına yardımcı olur. Bireyin kendisini özdeşleştirdiği

politik, dinsel veya kültürel kimliğinin oluşması sosyalleşmenin bir sonucudur. Birey kendi kimliğini biçimlendirmede her ne kadar özgür bir iradeye sahip olsa da bu özgür iradesinin hangi kimliği seçeceği ve hangi kimliğe yakınlık duyacağı yine toplumsallaşmanın bir sonucu olarak gerçekleşmektedir (Browne, 2014, s.26). Siyasal toplumsallaşma da bu sürecin bir parçasıdır. Yani toplumdaki siyasal kültür, toplumsallaşma yoluyla bireylere aktarılarak varlığını devam ettirir ve böylece bireyin siyasal kimliğinin oluşmasını belirler.

Siyasal kimlik, etnik, dinsel ve diğer kültürel kimliklerin sosyalleşme sürecinde politikleşmesine dayalı olarak oluşmaktadır. Bu süreç literatürde siyasal toplumsallaşma kavramı etrafında tartışılmaktadır (German, 2014, ss.17-26; Sigel, 1965, ss.1-9; Clausen, 1968). Toplumsallaşma sürecinde birey politik bir aktöre dönüşmektedir. Yaşam boyu devam eden toplumsallaşma (Kağıtçıbaşı, 1996, s.19) sürecinde siyasal kimliğin de dinamik olduğunu ve bu süreç içerisinde bireyin deneyimlerinden etkilenecek şekilde oluştuğunu dikkate aldığımızda siyasal kimlik ile bireyin toplumsallaşması arasında doğrudan bir ilişki kurmak mümkün olmaktadır. Diğer taraftan siyasal toplumsallaşma süreci sosyoekonomik ve sosyokültürel düzeyde homojen olan toplumlarda daha uyumlu bir şekilde devam eder. Ancak sosyoekonomik ve sosyokültürel farklılığın belirgin olduğu bir toplumda siyasal toplumsallaşma süreci her birey için benzer bir uyumlulukta devam etmesi oldukça zordur. Dolayısıyla siyasal toplumsallaşma sürecinin uyumlu bir şekilde devam etmediği toplumlarda dışlanan kimliklerin siyasallaşması ve siyasal kimliğin radikalleşme olasılığı yüksek olmaktadır. Çeşitli çalışmalarda da tespit edildiği gibi radikalleşme sosyal bir süreç içerisinde gruplararası gerilimlerin ve çatışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Veldhuis ve Staun, 2009; McCauley ve Moskalenko, 2008; Borum, 2011).

Siyasal kimlik özü itibarıyla ideolojiktir. Kimliklere yaslanan siyasal ideolojiler çoğu zaman kültürel, toplumsal ve konjonktürel olandan bağımsız, evrenselci bir iddia taşırlar. Aslında ideolojinin bizatihi kendisi de kültürel ve toplumsal bağlamdan bağımsız değildir. Nitekim ideolojinin çeşitli tanımlarına bakıldığında bu çok net bir şekilde görülmektedir. Duverger (1964, s.81) ideolojiyi, “sosyal güçleri yansıtan düşünce ve inanç sistemleri”, Manheim ise Marksizm’in ideoloji tanımına uygun bir şekilde “toplumdaki egemen sınıfın iktidarını meşrulaştırmak üzere kabul ettirmeye çalıştığı inançlar sistemi” (aktaran Çam, 1995, s.233) olarak tanımlamaktadır. Bu her iki yaklaşım ideolojiyi farklı bir şekilde tanımlamış olsa da ortak noktaları ideolojinin toplumsal koşullarla ilintili olduğu şeklindedir. Ayrıca ideolojiler evrensel iddialar içerse de bu ideolojilere inanan bireyler içinde yaşadıkları toplumun ve kültürün özellikleri doğrultusunda yeniden yorumlamaktadırlar. Yeniden yorumlama siyasal toplumsallaşma sürecinde oluşmaktadır. Aynı zamanda bir toplumda siyasal toplumsallaşma süreci aynı düzeyde ve bağlamda devam etmemektedir. Birey ve grup düzeyinde farklılaşabilmektedir. Dolayısıyla bireylerin siyasal toplumsallaşmasının farklılığı

aynı toplumda farklı siyasal kimliklerin benimsenmesine yol açmaktadır. Siyasal kimlik toplumsallaşmayla doğrudan ilişkili olduğundan siyasal tercihler ve değerler siyasal toplumsallaşmanın birer uzantısı olmaktadır.

3. Aile ve Siyasal Toplumsallaşma

Bireylerin öncelikli olarak toplumsallaştığı kurumun başında aile gelmektedir. Aile kurumunun birey üzerindeki etkisi geleneksel toplumlarda çok daha yoğun bir şekilde görülse de modern toplumlarda aile kurumu bireyin çocukluk ve gençlik dönemlerinde belirli davranış ve tutum kalıpları edinmesi açısından rolünü korumaktadır. Ailenin kendisi de içinde bulunduğu toplumsal kültüre göre şekillendiğine göre toplumun kültürel kodları ailenin çocukla kurduğu ilişkiyi ve ailenin toplumsallaştırma tarzını doğrudan etkilemektedir. Dolayısıyla çocuk yetiştirme tarzı itibarıyla ailenin içinde bulunduğu toplum belirleyici olduğundan bir Türk ailesi ile Fransız ailesi birbirinden farklı olabilmektedir (Whiting, 1975). Bu özellik, aynı ülkenin farklı bölgelerindeki aileler arasında da görülebilir. Ancak bu farklılığa rağmen ailenin toplumsallaştırma işlevi ortak bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bireyin toplumsallaşmasında ilk kurum olan aile, bireysel ve duygusal gelişimde birincil düzeyde bir etkide bulunduğu gibi bireyin kişilik yapısı ve ileriki dönemlerdeki tutumları ve tercihleri üzerinde de önemli rol oynamaktadır. Her ne kadar günümüzde aile kurumunun bir kısım işlevlerini diğer kurumlara devretmesinden dolayı bireyler üzerindeki etkisi azalmış olsa da diğer toplumsal kurumlara göre ailenin kişiliğin şekillenmesi üzerindeki ağırlığı hala devam etmektedir. Dolayısıyla aile, bireyin toplumsallaşma süreci ve bunun bir parçası olan siyasal toplumsallaşma sürecinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Türkiye’de aileler çocukları evlendikten sonra bile birincil derecedeki akrabalık ilişkilerini devam ettirmekte ve çocuğuyla ilgilenmektedir. Ebeveynlerin bu ilişkilerdeki istekleri belirleyiciliğini korumaktadır. Aşağıdaki değerlendirme Türkiye’de ebeveyn çocuk ilişkisinin mahiyetini açıklamaktadır.

“Gençler fiziksel olarak kendilerine daha yeterli oldukları için mali yönden de kendilerine yeterli oldukları oranda ilişkileri esnek tutmakta, ama fiziksel gücün de devreye girdiği ebeveynler her halükarda sıcak ilişkiden yana olmaktadırlar. Bunun içinde ebeveynler ilişkileri güçlü tutabilmek için bağlantı yolları bulmaktadırlar. Mesela varlıklı ebeveynler çocuklarına maddi yardım sağlamaktadırlar” (Aydın, 2013, s.209).

Aile, aynı zamanda siyasal etkileşimin gerçekleştiği, siyasal davranışın şekillendiği ve siyasal tutum-

ların edindiği bir kurum olması itibariyle bireyin siyasi toplumsallaşma sürecinde de önemli rol oynamaktadır. Ailedeki siyasi toplumsallaşma bazen doğrudan bazen de dolaylı bir şekilde gerçekleşmektedir. Aileler bazen çocuğa siyasi değerleri öğretmeye ve siyasi davranışını yönlendirmeye çalışmaktadırlar. Bazen de çocuğun kendisi aile içindeki ilişkilerden etkilenmekte, ailedeki kişilerden birini rol model almakta ve böylece siyasi tercihi ve kimliği buna göre şekillenmektedir (Çetin 2003, s.72-73). Kuşkusuz bu değerlendirme aile ile çocukları arasında her zaman güçlü bir devamlılık olduğu anlamına da gelmemektedir. Nitekim bazı çalışmaların sonuçlarına bakıldığında aksi bir durum da ortaya çıkabilmektedir (Aydın ve Özbek, 2004, s.149). Ailenin siyasi toplumsallaşma üzerindeki etkisi daha çok çocukluk ve gençlik dönemlerinde belirgin bir şekilde görülürken sonrasında ise özellikle, okul, akran gruplar ve kitle iletişim araçlarının etkili olmaya başladığı söylenebilir. Bu durum birey ile aile arasındaki mesafenin, bağımlılığın ve yakın ilişki düzeyinin değişmesiyle orantılı bir şekilde gerçekleşmektedir.

4. Araştırmanın Yöntemi

Siyasal kimlik toplumsallaşma süreci içerisinde oluşmaktadır. Bu sürece odaklanmak, bu sürecin içerisinde yer alan bireylerin deneyimleri ve değerlendirmelerini dikkate almakla mümkün olur. Dolayısıyla böyle bir çalışmada katılımcıların içinde bulunduğu toplumsal ve kültürel bağlamdan hareketle olguya ilişkin değerlendirme yapmayı sağlayan nitel araştırma yönteminin kullanılmasının uygun olacağı düşünülmüştür. Nitekim nitel araştırma yöntemi de toplumsal olguya toplumsal ve kültürel bağlamı dikkate alarak katılımcıların penceresinden bakar ve böylece insanların toplumsal olguyu nasıl anladığını, deneyimlediğini ve yorumladığını anlamaya çalışır (Yıldırım ve Şimşek, 2005; Neuman, 2010). Çalışmanın evreni oldukça geniş olduğunu ifade etmek gerekir. Çalışmanın hedefi derinlemesine görüşme tekniği kullanılarak nitel veri toplamak olduğundan ve ayrıca genelleme yapma amacı taşımadığından belirli özelliklere sahip sınırlı sayıdaki bir grupta görüşme yapmak yeterli olacaktır. Bu bağlamda örneklem oluşturulurken sosyalist hareketlerin içerisinde aktif olarak yer alan ve 18 yaş üzeri olan kişilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Evren hacminin genişliği ve katılımcılara ulaşılabilecek net bir adres bilgisinin olmaması dikkate alınarak bir örneklem seçimi yapılmıştır. Örneklem grubu için görüşülecek kişiler ise tesadüfi olmayan örneklem tekniklerinden biri olan kartopu örneklem tekniği ile belirlenmiştir. Kartopu tekniği evren hakkında bilgilerin az olduğu ve evrendeki bireylere ulaşmanın zor olduğu durumlarda tercih edilmektedir (Earl, 2004). Bundan dolayı öncelikle örneklemeye girmeye uygun birkaç kişi ile görüşülmüş, sonrasında benzer nitelikleri taşıyan başka kişiler hakkında bilgi edinilerek onlarla da görüşülmüştür. Bu süreç, örneklem için yeterli sayıda kişiyle görüşülene kadar devam etmiştir. Çalışmada veriler analiz

edilirken betimsel analiz tekniği kullanılacaktır. Betimsel analizde araştırmacı katılımcıların kendi ifadelerine öncelikle yer verir. Araştırmacı durumu olduğu gibi ortaya koymaya çalışır. Çalışmanın amacı da bireylerin solcu kimliğini benimsemesinde ailenin rolünü tespit etmeye dönük olduğundan betimsel analiz çalışmanın amacına uygun olacaktır.

4.1 Demografik Bilgiler

Çalışma için 15 kişiyle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirildi. Görüşmelerde cinsiyet dağılımına dikkat edilerek eşit temsile önem verilmeye çalışılmıştır. Cinsiyet dağılımına bakıldığında görüşmecilerden 7 kişi kadın 8 kişi ise erkektir. Eğitim dağılımına bakıldığında görüşmecilerden 11 kişi lisans mezunu, 3 kişi yüksek lisans mezunu 1 kişi ise doktora öğrencisidir. Meslek dağılımına bakıldığında çoğu kişi özel sektörde yönetici pozisyonundan uzak çeşitli işlerde çalışmaktadır. 2 kişi memur 4 kişi ise işsizdir. Yaş dağılımına bakıldığında ise görüşülen kişiler 18-32 yaş aralığında yer almaktadır.

4.2 Araştırma Bulgularının Analizi ve Yorumlanması

Aile, çocuğun toplumsallaşması sürecinde bilinçli bir şekilde toplumsal değer ve normları aktararak bireyin politik kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Uysal, 1984, s.115–116). Konuyla ilgili yapılmış çalışmalarda genel olarak çocukların siyasal toplumsallaşma sürecinde siyasal kimliğinin oluşmasında en önemli etkenin aile olduğu ve ailenin benimsediği siyasal tutum ve tercihin birey tarafından da benimsendiğini göstermektedir (Karakoç, 2000, s.39). Bazı araştırmalar bu şekilde bir sonuç elde etmiş olsa bile ailenin herkes için siyasal tutum ve tercih üzerinde belirleyici olduğu anlamına gelmiyor. Türkiye gibi geleneksel değerlerin hala güçlü olduğu dolayısıyla bu değerlerin en önemli taşıyıcısı aile kurumu olduğu halde görüştüğümüz kişilerin bazıları ailesinden çok farklı hatta karşıt denilebilecek şekilde bir siyasal tutum içerisinde olduğunu gördük. Ancak bunun oran itibarıyla az olduğunu vurgulamak gerekir.

Görüşülenlerin çoğunluğu gerek parti içerisinde gerekse de eylemlere katılmak suretiyle aktif bir şekilde siyasal kimliklerini ön plana çıkaran kişilerdi. Solcu kimliğinin benimsenmesinde öncelikli olarak bireysel karar ve özgür iradelerini vurgulamaktaydılar fakat ailelerine ve geçmişlerine ilişkin sorulara verdikleri cevaplara bakıldığında ise birçoğunun solcu kimliğinin şekillenmesine ilişkin ilk belirtilerin aile ortamlarında ortaya çıktığı söylenebilir. Görüşmecilerle yapılan mülakatlarda ailelerin solcu kimliklerinin oluşmasında ne derece etkili olduğunu, ailesiyle benzer bir siyasal eğilime sahip olup olmadığına ilişkin sorulara verilen cevaplar bazı görüşmecilerin ailesinin de aynı zamanda sol eğilimli olduğunu gösterdi.

Aşağıdaki görüşmeci, solculuğu aile ortamında doğal bir süreç içerisinde benimsemiştir. Ne zaman solcu olduğu hakkında bir fikri yok ancak kendini küçüklüğünden beri solcu olarak görmektedir. Babası da çevresinde solcu olarak tanındığından muhtemelen solculuğu ilk zamanlarda ailesinin ayırt edici bir özelliği olarak algılamıştır.

“Tam olarak ne zaman solcu olduğumu hatırlamıyorum ama babam çevremizde solcu olarak tanıyıyordu. Diğer aile üyelerimizde genelde solcuydu. Yani ben solculuğu normal bir kimlik olarak görerek büyüdüm. Tabi sonradan, üniversiteye geldikten sonra solculuğun ne olduğunu öğrenmeye çalıştım, bununla ilgili kitaplar okudum ancak öncesinde de kendimi solcu olarak görüyordum” (15.Görüşmeci).

Yine benzer şekilde solculuğu doğal bir kimlik olarak benimseyen ve kendisini arkadaşlarından ayıran bir özellik olarak gören görüşmecilerden birisinin ifadeleri de şu şekildedir:

“Ailem her zaman sol partilere oy verirdi. Küçük yaşlardan beri kendimi solcu olarak görüyorum. Yani ailem bana sen solcusun veya solcu olmalısın demedi hiçbir zaman. Fakat lise yıllarında çevremdeki arkadaşların bazıları ülkü ocaklarına gidiyorlardı ben ise solcu olarak kendimi görüyordum, bundan dolayı gitmiyordum.” (3.Görüşmeci)

Ailesi CHP’li olan bir diğer görüşmeci ise solculuğu kendisinin tercihi olarak vurgulasa da küçük yaşlardan itibaren ailesinin siyasal pratiklerine birebir katılmış ve şahit olmuştur. Her ne kadar görüşmeci kendisinin solculuğu ile ailesinin solculuğu arasındaki farklılığa dikkat çekse de genel hatlarıyla ailesinden ve özellikle babasından etkilenme olasılığı yüksektir. Görüşmeci bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“Solcu olmayı kendim istedim. Kendi tercihim. Tabi ailemin etkisi olmuştur. Ailem eskiden beri CHP’ye oy veren bir aile. Ailemle birlikte parti mitinglerine gidiyordum küçükken. Ecevit televizyonlara çıktığı zaman babam dikkatli bir şekilde dinler ve Ecevit’in konuşmalarını desteklerdi. Şimdiki solculuğum ailemden farklı. Hatta ailemi sosyalist olarak değil Kemalist olarak görüyorum.”(13. Görüşmeci).

Yukarıdaki görüşmeci gibi görüşmecilerin ailesinden CHP’li olan kişi sayısı diğer partilere nazaran dikkat çekici düzeydedir. Bu görüşmecilerin hiçbiri açıkça CHP’yi parti olarak desteklediklerini ifade etmediler. Yalnız özellikle bazı yerel seçimlerde adaylardan dolayı CHP’ye oy verdiklerini ifade edenler

vardır. Ancak bunun tamamen konjonktürel bir tercih olduğunu, sağ adaylar karşısında başka bir tercih olmadığı için oy verdiklerini belirtmişlerdir. CHP faktörü burada önemli çünkü CHP’li ailelerden gelen kişilerin sola daha yatkın olduğu görülmektedir. Nitekim başka bir görüşmeci de ailesinin CHP’liliğini vurgulayarak sol kimliğinin oluşmasında ailesinin rolüne değinmektedir.

“Öğretmen bir anne babanın kızıyım. Ailem de solcu. Yalnız onların solculukları ile benimki farklı. Ailem daha çok CHP solu. Ben CHP’li değilim ancak solcuyum. Ailemin okuduğu kitaplar, babamın bana aldığı kitaplara bakınca bütün bunlar solcu olmamda rol oynamış olabilir.” (4. Görüşmeci).

Başka bir görüşmeci ise:

“Dedem, babam, diğer akrabalarım hep CHP’ye oy vermiştir. Kayseriliyiz. Kayseri muhafazakâr bir il. Ailem geleneklere saygılıdır ancak muhafazakâr değil. Ben CHP’li değilim. CHP bir düzen partisidir. Fakat toplumsal dönüşümü gerçekleştirme anlamında ilerici adımlar atmıştır. Ailemin ilerici değerleri savunması solcu olmamda etkili olmuştur diyebilirim.” (5. Görüşmeci).

Yaşar Suveren (2013:35) “Türkiye’de Sağ-Muhafazakâr Siyasetçilerin Siyasal Toplumsallaşmalarını ve Kimlik Aidiyetlerini Belirleyen Faktörler Üzerine” adlı makalesinde sağ muhafazakar siyasetçilerin siyasal kimlikleri ile Demokrat Parti (DP) arasında kurdukları ilişkiye değinerek şu açıklamalarda bulunur:

“Çok partili yaşama geçişle birlikte Demokrat Parti’nin siyasal yaşamda her bakımdan oynadığı dramatik rol, sağ-muhafazakâr siyasetçilerinin siyasal toplumsallaşmasında oldukça belirgin bir öge olarak görünmektedir. Mensup olunan siyasi parti farkı gözetmeksizin görüşülen siyasetçilerin büyük çoğunluğu siyasal aidiyetlerinin biçimlenmesinde Demokrat Parti’ye ya ailelerinin sahip olduğu siyasi gelenek ya da kendi siyasal deneyimleri üzerinden bir biçimde atıf yapmaktadırlar”.

DP, Suveren’in çalışmasında ortaya koyduğu gibi, sağ-muhafazakâr siyasetçilerin siyasal kimlik ve aidiyetlerinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Bugün sağ-muhafazakâr partiler sıklıkla DP’nin mirasçısı olduklarını ifade etmektedirler. Dolayısıyla DP, sağ-muhafazakâr kitle için bir referans niteliği taşıdığı gibi siyasal bir geleneğin aktarımında tarihsel bir önem teşkil etmektedir. Suveren’nin DP ile

sağ-muhafazakar siyasetçiler arasında kurduğu ilişkinin benzeri bir ilişki CHP ile farklı sosyalist parti ve fraksiyonlarda yer alan kişiler içinde kurulabilir. Çalışma kapsamında görüşülen 15 kişiden 8’i ailesinin geçmişte veya halen CHP’li olduğunu belirtmiştir. Bu sayı Türkiye solu ve Kemalizm arasındaki yakınlık açısından şaşırtıcı bir oran olmamaktadır. Nitekim 1932 yılında yayınlanan Kadro dergisi ile birlikte Türkiye solu ile Kemalizm arasındaki teorik alışverişler bugüne kadar devam etmiştir. CHP, bazı dönemlerde bu ilişkinin kitlesele ifadesine dönüşerek ortak bir ethosun oluşmasını sağlayarak CHP’li ailelerden gelen kişilerin sol eğilimli bir siyasallaşma süreci geçirmelerini de kolaylaştırmıştır. Yani CHP’li bir ailede toplumsallaşmış bir bireyin solcu bir politik kimliği benimsemesinin daha kolay olduğu görülmektedir.

Aile ortamında okunan kitap, gazete ve dergilerin bireylerin siyasal kimliğinin şekillenmesinde de etkili olduğu görülmektedir.

“12 Eylül darbesinde amcam solculuktan içeri girmişti. Uzun süre hapiste kaldı. Küçükken ailem solculuktan falan bahsetmezdi. Bilmiyorum belki solcu olduklarının farkında değillerdi. Fakat evimizde dinlenen müzikler, okunan gazeteler ve dergiler hep solcularındı. Tabi bunu sonradan fark ettim. Çok fazla olmasa da evimize gelen dergi ve gazeteleri genelde kardeşlerimle birlikte okurduk.” (12. Görüşmeci).

İlk sol fikirleri nasıl edindiğine ilişkin açıklama yapanların bir kısmı yukarıdaki açıklamaya benzer şekilde çocukluk yıllarında okunan kitap ve gazeteleri vurguladılar. Kuşkusuz aile vasıtasıyla karşılaşılan kitle iletişim araçları daha güvenilir olabilmektedir. Normal şartlarda dışarıda gördüğü bir kitaba ve yazarına kuşku ile yaklaşabilen bir çocuk aile bireylerinden birinin vasıtasıyla edindiği bir kitabı veya dergiyi daha güvenilir bulabilir. Bu açıdan güven, “günlük yaşamımızın bir parçası ve önemli bir düzenleyicisi” (Can, 2015:14) olarak bireyin yaşantısında ve siyasal bir kimliği benimsemesinde önemli bir rol oynamaktadır. Diğer taraftan siyasal fikirlerin yayılmasında kitle iletişim araçlarının kullanımı önem arz etmektedir. Kitle iletişim araçları vasıtasıyla birey siyasal fikirleri benimseyebilmekte ve bu durum bireyin siyasal kimliğinin şekillenmesine neden olabilmektedir. Özellikle küçük yaşlarda daha çok ailenin kontrolünde olan kitle iletişim vasıtasıyla edinilen bilgilerin sorgulanması ve başka bilgilerle karşılaştırılmasının yapılması düşük ihtimalli bir durum olduğundan bu iletişim araçlarının kişiler üzerindeki etkisi daha fazla olabilmektedir. Görüşmecilerden ikisi bu bağlamda şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Şimdi pek gazete okunmuyor ancak benim ilk gençlik yıllarımda babam eve Radikal gazetesini getirirdi. Gazeteyi bazen okurdum. Bugün halen takip ettiğim bazı yazarları ilk olarak orada tanıdım. Köşe yazılarını okurdum. Üniversiteye geldiğimde gazeteyi daha sıkı bir

şekilde takip ettim. Solcu olmamda gazetenin tek başına belirleyici olduğunu söylemem zor, fakat solcu kimliğimi pekiştirdiğini söyleyebilirim.” (7. Görüşmeci).

“Solcu olmamda ailemin etkisi yadsınamaz. Ailem öyle çok kitap okuyan bir aile değil aslında. Küçüklükten itibaren aile içinde dinlenen müziklerin etkisi olabilir. Okunan romanlar solcu yazarların romanlarıydı. Dinlenen müzikler yine solcu müzisyenlerdi.” (10. Görüşmeci)

Siyasal toplumsallaşmanın ve siyasal davranışın şekillenmesinde aile ve ortamın daha küçük yaşlardaki etkisi için Amerikalı sosyal bilimci Herbert Hyman’ın şu ifadeleri açıklayıcı olmaktadır: ”Kişiler, siyasal tutumlarını, yaşantılarının çok erken bir döneminde ve tüm olarak öğrenir. Sonradan da bu tutumlarına sadık kalırlar. Böylelikle, istisnalar dışında kalsa bile, yetişkinlerin siyasal davranışını değiştirmek olanaksızdır” (aktaran Tokgöz, 1978:82). Alkan’ın (1979: 32) “15 yaş, siyasal görüşlerin biçimlenme sürecinin son halkasıdır. Bundan sonra çocuğun siyasal görüşlerinde ancak içerik zenginleşmesi ve olgunlaşması beklenebilir” şeklindeki yaklaşımı da bu durumu destekleyen bir başka örnektir. Dolayısıyla küçük yaşlarda özellikle aile ortamlarında sol yazarların kitapları ve sol fikirler içeren dergilerin okunması ve aile üyeleri tarafından da bu bilgilerin açık veya örtük bir şekilde olumlanması aidiyet duygusunu ve kimliğin benimsenmesini güçlendirmektedir.

Aile içerisinde bireylerden birinin rol model olarak alınması da bireyin siyasal tercihlerini ve yönelimini etkilemektedir. Nitekim görüşmecilerden bazılarının bu olguya dikkat çektikleri görülmektedir.

“Abim öğretmenlik yapıyor. Hem üniversite okurken hem de öğretmenliğe başladığında benimle ve kardeşlerimle yakından ilgilenirdi. En büyüğümüzdü. Aramızda yaş farkı da çok fazla. Her açıdan örnek aldığımız biriydi. Çevremizdeki insanlar da abime saygı gösterirlerdi. Muhafazakâr bir çevrede olduğumuz halde solcu olduğunu da açık bir şekilde söylerdi. Abimle ve solculuğuyla hep gurur duydum.” (9. Görüşmeci).

“Annem ve babamdan daha çok amcamın benim üzerimde etkisi vardır. Amcam 12 Eylül sonrası üniversite öğrencisiyken hapisanede bir süre yatmıştı. Hapishaneden çıktıktan sonra da siyasi faaliyetler içerisinde bulunmaya devam etti. Gerek yaşantısında gerek siyasi faaliyetlerinde sosyalizmden ve emekçilerden yana oldu hep. Amcamın bu kararlı duruşu benim için önemliydi.” (1. Görüşmeci).

Görüşmecilerden bazıları ise aileleriyle yaşadıkları çatışmanın bir sonucu olarak solcu olduklarını vurguladılar. Dolayısıyla aile ile zıtlasma siyasal kimlik ve yönelimi de etkileyebilmektedir. Yukarıdaki görüşmeciler ile aileleri arasında benzer bir siyasal yönelim veya görüşmecinin solcu kimliğinin oluşumunu destekleyen bir ilişkinin öne çıktığı görülmektedir. Ancak aşağıda değinilecek görüşmeciler ile aileleri arasında böyle bir ilişki görülmemektedir. Bazen aile ile zıtlasma veya aile çevresinde daha makbul karşılanan siyasal kimlik yerine karşıt bir siyasal kimliğe yönelebilir. Nitekim az sayıda da olsa bazı görüşmecilerin ailelerinin sağcı ve muhafazakâr oldukları halde solculuğu benimsedikleri görülmektedir. Bu bağlamda bir diğer görüşmeci solcu olma hikâyesini şu şekilde anlatmaktadır:

“Lise yıllarında kız olarak insanlar ne giydiğimize karışıyordu. Erkeklerin ne giydiğine kimse karşı çıkmıyordu. Sokaklarda özgürce dolaşmak ve istediğim gibi giyinmek istiyordum. Çevrem ve ailem muhafazakârdı. Ailem muhafazakâr ve bana çok karışırdı. Şimdi bile bu ülkede kadınların nasıl giyineceklerine erkekler karar veriyor. Biz de sokaklarda özgürce dolaşmak istiyoruz. Bu itirazlar beni sola yakınlaştırdı diyebilirim. Ailem ile siyasi görüşlerimiz farklı.” (6. Görüşmeci)

Yukarıdaki görüşmecinin sol ile kurduğu ilişkide somut toplumsal ilişkiler ve çatışmalara ilişkin herhangi bir iz yoktur. Onun yerine kişisel tercihleri ile toplumun değerleri arasındaki çelişkiden hareketle ve bir kadın olarak içinde yaşadığı toplumsal değerlere yönelik itirazının onu solculuğa yakınlaştırdığını belirtmektedir. Bu görüşmeciyle benzer ifadeler kullanan bir başka kadın görüşmeci de sol ile kurduğu ilişkiyi “ailemdeki erkeklerin ‘bir daha kot giymeyeceksin’ tepkisine karşı bir isyan dalgası başladı bende” (11. Görüşmeci) şeklinde ifade etmektedir. Bu “isyan dalgası”nın onu solcu olmaya meylettğini ifade etmektedir. Her iki kadının karşı karşıya kaldıkları bu müdahalelere karşı tepkisel bir kimliğe tutunmaya çalıştıkları görülmektedir. Dolayısıyla aile ile çeşitli konularda, özellikle yaşam tarzı söz konusu olduğunda bir tepki olarak solcu kimliğine tutundukları görülmektedir. Sosyalist ideolojinin en yalın şekliyle savunulduğu hareketler içerisinde bile solculuğu tanımlayanlardan bazılarının solculuğu popüler algıda olduğu gibi sınıf çelişkilerinin dışından yaşam tarzı üzerinden tanımlayabilmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de solcu olma ile belli bir yaşam tarzı arasında doğrudan bir ilişki kurulmaktadır. Solcu kimliğini benimsemesinde ailesinin herhangi bir etkisinin olmadığını vurgulayan görüşmecilerden biri de solcu olmasını ailesinden ziyade üniversite ortamına bağlamaktadır.

“Babam ve annem muhafazakâr insanlardı ama dindar değillerdi. Kitap okuyan insanlar değillerdi. Zaten evimizde sadece az sayıda dini kitap ve ders kitapları vardı. Solu benimse-

memde kitapların ve yazarların rolü var. Daha çok üniversite yıllarında okuduğum kitapların etkisi oldu.” (14. Görüşmeci)

İçinde buldukları ve deneyimledikleri koşulların kendilerini sola yakınlaştırdığını belirten görüşmeciler de vardır. Aşağıdaki görüşmecilerin her ikisi de solcu olmayan bir aileden geliyorlar. Solcu olmalarında ana etkenin somut koşullara karşı itiraz etmeleri olduğu görülmektedir. İfadelerinde göndermede buldukları somut koşullar solcu olmalarında belirleyici olduğu görülmektedir.

“Konyalı Sünni ve sağcı bir aileden geliyorum. Gençliğimde fabrikalarda çalıştım. Zamanla okuyunca sınıf çelişkilerinin farkına vardım. Düşlediğim dünyanın sosyalist bir dünya olması için solcuyum.” (2. Görüşmeci)

“Sözünü sakınma, dürüst ol, arkadaşının hakkı için de mücadele et gibi değerlerle büyüdüm. Babam işçiydi. Ortalama muhafazakâr Anadolu insanı ailem. Kitap okumayı romanlarla başladım daha sonra okuduğum başka kitaplar sosyalizmi benimsememe neden oldu.” (8. Görüşmeci)

Türkiye’de sağcı ve muhafazakârlık solcu kimliğinin karşıtlarından kabul edilmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de ailenin belirleyiciliğini dikkate aldığımızda böyle bir aile ortamında toplumsallaşmış bireylerin solcu olmaları beklenilmemektedir. Ancak görüşmecilerden az sayıda da olsa sağcı veya muhafazakâr ailelerden gelen ve solcu kimliğini benimseyenlerin de olduğu görülmektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmada bireylerin solcu olmalarında ailenin rolünü incelerken ebeveyn, kardeşler ve yakın akrabalarının siyasal eğilimlerini, sol hareketlerin içerisinde yer alıp almadıklarını, çeşitli yönleriyle bireyin siyasal kimliğinin şekillenmesinde oynadıkları rolün neler olduğunu, bireyin siyasal tercihleri üzerinde ne tür izler bıraktıklarını derinlemesine görüşme tekniğiyle ortaya çıkartılmaya çalışıldı. Kuşkusuz insanların uzun bir düşünme ve muhakeme sürecinden sonra bir siyasal kimliği benimsemeleri ve intisap etmeleri istisnai bir durumdur. Genel olarak insanlar gündelik hayat pratiklerini verili kodlarla siyasallaştırmakta ve buradan hareketle ideolojik bir bütünlüğe varmakta ve bu ideolojik tutumunu bir kimlikle ifade etmektedir. Dolayısıyla bireyin hem ilk olarak toplumsallaştığı hem de psikolojik olarak uzun süre yakınlık kurduğu

ailenin bu kimliğin oluşumunda önemli bir rol oynadığı varsayımından hareketle yürütülen bu çalışmada çeşitli bulgulara ulaşıldı. Ayrıca ifade etmek gerekir ki bu çalışmada sınırlı sayıda kişiyle görüşüldü. Evrenin çok geniş olduğunu, yani kendisini solcu olarak nitelendiren geniş bir kitle olduğunu dikkate aldığımızda görüşülen 15 kişinin verilerini genelleştirmek mümkün olmadığı gibi çalışmanın da böyle bir iddiası yoktur. Bulgulardan hareketle yapılan genel değerlendirmeler sadece görüşülen kişilerle sınırlıdır.

Genel olarak ailenin Türkiye’de bireylerin sol/sosyalist kimliğini benimsemelerinde daha baskın bir rol oynadığı görülmektedir. Özellikle bireyin ailesiyle birlikte siyasal faaliyetlere aktif bir şekilde katıldığı durumlarda bu etkinin daha da belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca ailenin teşvikiyle okunan kitaplar ve gazeteler ve dinlenen müzikler bile kişilerin solcu kimliğiyle tanışmasına aracılık ettiği görülmektedir. Bu ailelerin özelliklerine bakıldığında çoğunluğunun eğitim seviyesi yüksek, sosyoekonomik düzey itibariyle alt orta düzeyde yer aldıkları görülmektedir.

Ailenin rolünü tartışırken özellikle ailenin oluşturduğu güven ortamına dikkat çekmek gerekir. Çünkü bu güven ortamında ailenin siyasal fikirleri ve tercihleri birey üzerinde daha etkili olmaktadır. Nitekim aile ile çatışma durumlarında, yani aile ile birey arasında bir güvenin ve uzlaşımın tesis edilmediği durumlarda ailenin siyasal tercihiyle zıt düşecek şekilde solcu kimliğini benimsemiş görüşmeciler de vardı. Dolayısıyla bazı durumlarda aileden ziyade aile ile birey arasındaki ilişkinin siyasal kimlik tercihinin belirlediğini de vurgulayabiliriz. Ayrıca ailesini sağcı veya muhafazakar olarak nitelendirip kendisinin solcu olduğunu ifade eden üç görüşmecinin açıklamalarına bakıldığında ailelerin her zaman siyasal kimlik konusunda belirleyici olduğunu söylemek mümkün olmayabilir.

Kaynaklar

- Akın, M. H. (2009). *Siyasal Toplumsallaşma Sürecinde Gençlik: Teorik ve Uygulamalı Bir Çalışma* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Alkan, T. (1979). *Siyasal Toplumsallaşma*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Alkan, T., Ergil, D. (1980). *Siyaset Psikolojisi ve Siyasal Toplumsallaşma*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Aydın, K., Özbek, V. (2004). Ailenin Seçmen Davranışları Üzerindeki Etkisi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 144-167.
- Aydın, M. (2013). Ailede Çocuk ve Ebeveyn İlişkisi. *Sistemik Aile Sosyolojisi*. Mustafa Aydın (der), Konya: Çizgi Kitabevi.

- Borum, R. (2011). Rethinking Radicalization. *Journal of Strategic Security*, 4 (4), 1-6.
- Browne, K. (2014). *Sosyolojiye Giriş*. İbrahim Kaya (Çev), İstanbul: Say Yayınları.
- Can, İ. (2015). *Liderler, Kurumlar ve Süreçler Bakımından Türkiye’de Siyasal Güven: Sosyolojik Nicel Bir Araştırma* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Clausen, J. A. C. (1968). Recent Developments in Socialization Theory and Research. *The American Academy of Political and Social Science*, 377 (1),139-155.
- Çam, E. (1995). *Siyaset Bilimine Giriş*. İstanbul: Der Yayınları.
- Çetin, H. (2003). *İnsan ve Siyaset: Siyasetin Psikolojik Temelleri*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Duverger, M. (1964). *Politikaya Giriş*. Samih Tiryakioğlu (Çev). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Earl, B. (2004). *The Practice of Social Research*. Belmont, CA: Thomson/Wadsworth.
- German, D. B. (2014). Political Socialization Defined: Setting the Context. *E-Political Socialization, the Press and Politics*. Christ’l De Landtsheer, Russell Farnen ve Daniel B. German (ed), New York: Peter Lang AG.
- Karakoç, İ. (2000). *Türkiye’de Siyasal Parti Kimliği* (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/556290>.
- Küçükömer, İ. (2002). *Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- McCauley, C., Moskaleiko, S. (2008). Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 20 (3), 415-433.
- Neuman, W. L. (2010). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*, Indiana: Alpha Books.
- Sigel, R. (1965). Assumptions about the Learning of Political Values. *The American Academy of Political and Social Science*, 361 (1), 1-9.
- Suveren, Y. (2013). Türkiye’de Sağ-Muhafazakâr Siyasetçilerin Siyasal Toplumsallaşmalarını ve Kimlik Aidiyetlerini Belirleyen Faktörler Üzerine. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8 (3), 19-58.

- Tokgöz, O. (1978). Siyasal Toplumsallaşmada Kitle Haberleşme Araçlarının Rolü ve Önemi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 33 (03), 79-92.
- Uysal, B. (1984). Siyasal Katılma ve Katılma Davranışı Üzerinde Ailenin Etkisi. *TODAI Amme İdaresi Dergisi*, 17/4, 109-134.
- Veldhuis, T., Staun, J. (2009). *Islamist Radicalisation: A Root Cause Model*. Den Haag: Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Whiting, B. B. (1975). Altı Kültürde Çocuk Yetiştirme İncelemeleri. Zafer İlbars (Çev), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, 9, 57-077.

Makale Bilgi Formu

Yazar(lar)ın Katkıları: Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kar amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: “Siyasal Toplumsallaşma Bağlamında Türkiye’de Solcu Kimliğinin Oluşumunda Ailenin Rolü ” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış, karşılaşılabilecek tüm etik ihlallerde “*Universal Journal of History and Culture*” hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazarlara aittir.

Sociopolitics, Psychology, And Genocracy of Global Nationalism and Neo-Racism; Peace and Conflict Philosophy

Faruk Hadžić ¹

Abstract: The study problematizes the sociological/political/psychological/genetic aspects of neo-racism and nationalism and their conflict consequences. It aims to unlock points within peace philosophy and enlightenment. The paper argues that contemporary sociopolitics, as an expression of neoliberalism, globalization, radical nationalism, and supremacy, maintain archaic conflicting ideological, racial antagonistic, and national entity relations, particularly in post-socialist and post-conflict ethnoreligiously controlled societies-Balkans. Racism is a moral and sociopolitical subject significantly related to peace and conflict philosophy normative. Although a liberal conscience can be reassured by the fact that genetics has not found much difference among the peoples of the world, it is irrelevant to the problem of racism. In the sphere of flexibility, it established an association with nationalism. Nationalism initiates and homogenizes the national masses with narratives regarding the threat to national domains or injustices. Neo-racism and nationalism ignore insights into group differentiation; race genetics narratives were scientifically disguised prejudice. Racism can be enforced in regions with zero racial diversity. The significant causes lie within structural mechanisms of conflict, overwhelmed by the ethnonational/ethnoreligious culture of antagonism and fear. Balkan sports racism is correlated with ethnoreligious nationalism. It is deeply rooted in the culture and creation of ethnoreligious homogenous territories and ethnonational radicalism/far-right patterns. The racist and nationalist antagonistic mind can be liberated through enlightenment; one must notice how the national/ethnic/religious mind functions. The peace philosophy seeks to advance human society marked by processes and relations, cooperation, tolerances, mutual arrangements, and parity to resolve violent, non-violent, or ideological conflicts within the liberty of manifestation of individuals and societies. Thus, general civilizational progress.

Keywords: Enlightenment, Genocracy, Nationalism & Racism, Peace and Conflict, Psychology, Religion, Sociopolitics

1. Introduction

The hostility of colonialism policies (in the context of national messianism and racism) can be simulated and silenced by the too much metaphysical and abstract discourse on the post-Columbus epoch of modernity. The arrogance of the prophets of grace brought about by unreserved faith in the power of biological determinism and genetic engineering is spoken of in the increasingly comfortable discourse on how it is desirable to shape future societies. Genocracy implies the formation of exceptional, exclusive elite social entities - groups and startups - which would take positions of power and authority in society, politics, and the state based on a superior, already existing, or genetically engineered genetic substance. The simplest definition of genocracy is a government practice where genetic groups rule over other genetic

¹Independent researcher/scholar, Bosnia and Herzegovina, faruk.hadzic01@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1158-7858

classes. Nazi Germany was a genocracy. South Africa Apartheid was a genocracy (Pyrocracy, 2019). The recency of our common ancestry and continued gene flow among populations have resulted in less genetic differentiation among geographically distributed human populations than is observed in many other mammalian species. Nevertheless, differences in appearance have contributed to the development of ideas about “race” and “ethnicity” that often include the belief that significant inherited differences distinguish humans (National Human Genome Research Institute, 2005). If we go back even further, historically, these governments had traditional strengths but also a weakness. The wealth was recognized as an alternative qualification for the rule, admitting infinite degrees; those upon social levels with their neighbors and who fell yet short of the arbitrary wealth-mark of worth naturally resented an exclusion that was much less vulnerable. Therefore, less understandable at the time than in the original genocracy. It seemed a profoundly rooted instinct of the Greeks to resist exclusiveness based on money possession, whether social or political. Thus, more established than that of the dominant race (MacCullagh, 2013).

Human existence is a dynamic synthesis of biological and social, genetic predispositions and culture, and hereditary and human activities. Epigenetics shows how our environment programs our genes in ways that determine how active those genes will be (Goleman, 2008). Epigenetics has shown that deterministic favors are meaningless, based on the misconception that genes and the environment function independently of genetic heritage in shaping human individuality. The environment, natural and social, affects the activities of genes. There is no foundation in believing everything is in genes, life experiences are unnecessary, and genes are destiny. However, ideological productions of genetic biology, medicine and pharmacology, and other forms of commercialized genetic engineering succeed. Respecting and receiving the indicated insights into dehumanizing deceptions of the biogenetic technological mind and its commercial and ideological variations, and, on the other hand, bearing in mind that the ideologies of modern nationalism do not pay attention to scientific insights that demonstrate meaninglessness, irrationality, and, at the same time, the pseudoscientific theories, doctrines, and ideologies of naturalistic determinism - biological fatalism. Suppose we accept the knowledge of epigenetics and the coevolution theory of genes and culture. In that case, there is no rational reason to assume the old and new views that have ruled the history of human societies and will rule as long as there is a human race. Thus, a natural law - a genetically programmed law of struggle between races and peoples as supposedly biological entities for expansion in space.

The book “There Ain’t No Black in the Union Jack” links British Nationalism and racism. The coinage of the term “new racism” has been attributed to the British Marxist scholar Martin Barker, writing in the context of the Powellian racism mobilized by Thatcherism. The context of that book was the emergence

of what many of us had begun to call new racism. By calling it new racism, we were drawing attention to the fact that it was firmly culturalist in character and articulated nationalism and racism very tightly together. At that time – I do not know if this has changed completely – but thirty years ago, it was very conventional to say that nationalism belongs to one area of scholarship and racism belongs if it belonged to any – either to psychology with the trope of prejudice or towards psychosocial studies. The new racism did not announce itself as biological racism. Instead, it made culture the favored battleground. It made culture something we had to quarrel with (Gilroy et al., 2019). Culture is a divinity of human reality, an instrument of human social reproduction, a determinant, and an indicator of social development. Other social relations (economic, political, class, ideological, moral, educational, aesthetic) originate from cultural relations. Unstable societies (e.g., former socialist countries of Central and Southeastern Europe) are marked by discussions about the political structure, i.e., political processes. However, their democratic consolidation and the process will remain permanently unfinished if it persists, as before, in the widespread tendency to discredit the issue of culture. In this neglected area, political culture occupies a significant place, understood as a set of beliefs, values, knowledge, feelings, and attitudes of members of society towards processes. The actions of violent and antagonistic historical tradition are responsible for the structure of political institutions and principles of ethnopolitics in the former Yugoslavia.

The current large migrations caused by the Ukrainian-Russian war opened up some documented confirmations of racism and xenophobia during the (ongoing) Middle Eastern migrant crisis. Unequal treatment of Ukrainians and non-Europeans is demonstrated based on race, ethnicity, nation, and religion (CBC, 2022). Racial discrimination can take many forms. It often denies some basic principles of equality by inciting ethnic or religious hatred. Violent behavior is also visible as a way of achieving one's goals or showing one's views on the one hand, while on the other hand, there is the concept of human rights and demands for their respect. These conflicts are the first in a series of non-violent challenges that need to be addressed through the education system. Growing consumerism and pollution are also visible, while on the other hand, there is an effort to ensure sustainable development for the countries. As a result of globalization and the need for labor in a demographically aging Europe, the number of immigrants will grow. Research on migration showed that increased immigration increases racism and xenophobia and creates fertile ground for integral nationalism. Thus, the increase in immigration and the rise of racism often go hand in hand. Political will or the lack of it is a fundamental issue that can make the difference between effective interventions to tackle racism and xenophobia or the continued exposure of immigrants and refugees to its effects (ILO et al., 2001). However, the desire to eradicate racism with bans and punishments is often counterproductive because what is forbidden always provokes the need to

resist. The 2015 European migrant crisis and Latin American insurgency have parallels and adverse global consequences. In addition, Venezuela's political and economic implosion has become a significant issue for much of Latin America. Therefore, regional governments should seek common ground and coordinate their efforts with the EU's International Contact Group to push for a negotiated transition (International Crisis Group, 2019). The Covid-19 pandemic has aggravated the situation and endangered immigrants seeking security. Impotent treatment of the phenomenon of racism is astounding in a scientifically enlightened time. It appeals to the powerless, contemporary concept of human rights, compassion for those affected, and the religious commandment of the love of one's neighbor, although all monotheistic religions in some form dispute other religions at their core. With the challenges of today and growing global influence, uncertain futures, economic difficulties, unemployment, inflation, terrorism, religious and cultural migration issues, and climate change, the radical right is using fears and anxiety to mobilize dissenters and attract the masses.

The fact that genetics has not found much difference among the peoples of the world is irrelevant to the problem of racism. It carries moral and political conditions and essentials. Moreover, racism established a relationship with nationalism and occasionally ethnoreligious nationalism. Its roots lie in socioeconomic and economic-political elements and elements of social culture. Factors that encourage nationalism are a low level of available material and cultural development, socio-cultural awareness, democratic and political traditions development, asking and resolving national issues, conditions of multinational environments, attitude towards minorities, and civil and human rights. The desire for personal territory has shamefully lost its sense of patriotism, respect for sacred values, and the sacralized purposes - holistically and naturalistically understood - of the nation and the state. In addition, from a nationalist point of view, a person is a national individual and is forced to shape and express his/her identity in a plebiscite primarily as a national identity. He/she demonstrates patriotic devotion and territorial identity. This expression and affirmation must preach the nationalist mind and be an organic part of the collective work of the national masses and the nation. Hence, nationalism shapes a political culture that favors the seductive culture, particularly sociocracy, as one of its sinister forms - a culture of attachment and unquestioning loyalty to socio-centric or collectivist activities. Although the socialist hierarchy in the historical sense lasted in the Balkans for a relatively short time, research shows that it has left enduring traces in values and cultural patterns. As a cultural space, Yugoslavia had great prosperity due to diversity. That multinational, multireligious, multiethnic environment provided great opportunities for the lives of people willing to participate in it. However, after the violent and forceful destruction of socialism, the ethnocentric conception of reality was revived. Multiculturalism was interpreted as a remnant of the former system.

From these indications, today, the multiculturalism of this region is regarded in the light of internal legal and political dynamics, peace and conflict, and courses of adapting EU structures. Moreover, the future requires a willingness to uncover a balance between reflecting on history and institutional conditions.

In the second half of the 20th century, public awareness about scientific arguments that preclude the genetic differentiation of the widely accepted description of “races” in most social communities has grown. Instead, neo-racist ideologists with different backgrounds rely on pseudoscientific premises about intrinsic and undefeatable cultural differences between populations. They believe that Western culture is superior to all other cultural models and establish a platform for justifying antisemitism, nationalism, and xenophobia. In the Balkans, this phenomenon has been particularly intensified in preparing the series of wars and continues nowadays. In countries glorifying a single leader and strengthened militarization, differences between racism, nationalism, and fascism have been lost (in their standard definitions) (Hadziselimovic, 2019). Furthermore, the adverse attribute of nationalism and racism is the element of the principle of life. Thus, to connect opposites, as shown by the polarization of the two genera in the plant and animal worlds. Similar people like to socialize, but only those who complement the differences improve society and the genetic type of the species. Racism and nationalism violate this basic principle of life, particularly ethnonationalism and ethnoreligious nationalism. For the political science theory of nationalism, insights into its role in the social processes of degradation of the culture of the personal territory and replacing that culture with the nationalist pseudo-culture of narrowness are essential. Nationalism, in particular, succeeds, initiates, and homogenizes the national masses as a nationalist narrative about the threat to national territories or injustices that are allegedly done, being done, or will be done.

We can confront two explanatory models of nationalism, cultural and geopolitical. Cultural derives the emergence of nationalism from its characteristics of “People’s souls,” i.e., something deeply embedded in the motivational foundations of the group in question. The second is geopolitical, which nationalism observes due to specific geopolitical changes. In the former Yugoslavia case (e.g., Croatia), nationalism in its most intense form occurred due to the empires that ruled these areas - from the Ottoman Empire through Austro-Hungary to the Soviet Union and communism as a world ideology. Within these general geopolitical movements, the internal dynamics of nationalism are observed through Simmel-Coser’s theory’s prism- the consequences of conflict on the group’s internal structure. The main factor influencing the suppression of Croatian nationalism is the integration of Europe. As in the creation of Yugoslavia, Europe represented a “danger” in terms of territorial aspirations of neighboring countries, so today, there is no such danger, but only attractiveness remains, striving for “inclusion.” Conversely, conditions conducive to the flourishing of nationalism would be a stalemate in Europe (Sekulic, 2001).

Almost three decades after the end of the Wars in the former Yugoslavia, it is highly questionable how much the concepts of international influence - enlargement policy (expansion of democracy and human rights) and neoliberal economic policy have resulted in genuine democratization and stabilization of the region. Namely, the established *pax Americana* in the region shows all its weaknesses. The EU's influence on the Western Balkans is rapidly weakening, and the region faces three types of threats - intense economic and social challenges, escalating inter-ethnic tensions, and foreign interventions. A majority of Serbian citizens are against joining the European Union (EU), according to Ipsos research from 2022. It is because Serbia faced pressure from the EU regarding sanctions on Russia. As a rule, support for EU accession fell into crisis - when pressures on Kosovo grew, or a Covid-19 pandemic was declared. However, there has never been a drop in support like in recent weeks (Jasnic, 2022). Moreover, Serbia is the only European country (and Republic of Srpska-RS entity in B&H) that, with its attitude towards Russia, media, and propaganda contents, gathering support for the Russian occupying forces in Ukraine, clearly stands by the Kremlin regime and its brutal and unprovoked aggression against Ukraine.

Suppose we exclude mainstream post-colonial and American racism and illustrate views on multiethnic marriages in the Balkans, i.e., the former Yugoslavia, represented by many ideological-religious and political actors in all denominations. For example, at the top of the Serbian Orthodox Church, we return to the classics of racism, one of the first postulates of a racial theory that declares harmful and prohibits racially and ethnically mixed marriages. A similar model applies to post-Yugoslav Muslims (Bosnia and Herzegovina-B&H, Sandžak) and Catholics (Croatia). Today we have the statements of those sons against our army and Serbian people, and Serbian blood is flowing in them” (Grdelj, 1999). Racism is in open statements, or in statements that mimic it, figured as an integral part of the ideological justification and practical policy of Greater Serbia (Draza Mihajlović¹ and Slobodan Milošević²) or Greater Croatia territorial nationalism (Ante Pavelić³ and Franjo Tuđman⁴) and was represented by other protagonists of the policy of war destruction of B&H as a territorial and state individuality. (Zgodic, 2005). The genocidal method in B&H has shown that racism functions as an important ideological and practical component of peripheral or provincial state territorial nationalisms and sub-state entities supporting it

---

¹ Draža Mihajlović was the leader of the Četniks. His goals were: The struggle for the liberty of our whole nation under the scepter of His Majesty King Peter II; the creation of a Great Yugoslavia and within it a Great Serbia, which is to be ethnically pure and is to include Serbia, Montenegro, BiH, Srijem, the Banat, and Bačka; the struggle for the inclusion into Yugoslavia of all still unliberated Slovene territories under the Italians and Germans (Trieste, Gorizia, Istria, and Carinthia) as well as Bulgaria, and northern Albania with Skadar; the cleansing of the state territory of all national minorities and national elements; the creation of contiguous frontiers between Serbia and Montenegro, as well as between Serbia and Slovenia by cleansing the Muslim population from Sandžak and the Muslim and Croat populations from B&H.

² He was a Yugoslav and Serbian politician who served as the president of Serbia within Yugoslavia from 1989 to 1997 and president of the Federal Republic of Yugoslavia from 1997 to 2000. During the NATO bombing of Yugoslavia in 1999, Milošević was charged by the ICTY with war crimes in connection with the Bosnian, Croatian, and Kosovo Wars.

³ Ante Pavelić was a lawyer politician who founded and headed the organization in 1929 and governed the (Independent State of Croatia; Nezavisna Država Hrvatska- NDH) built out of parts occupied by the authorities from 1941 to 1945. NDH was a World War II-era puppet state of Nazi Germany and Fascist Italy. It was established in parts of occupied Yugoslavia on April 10, 1941, after the invasion by the Axis powers. Its territory consisted of most modern-day Croatia and B&H, some parts of modern-day Serbia and Slovenia, and excluded many Croat-populated areas in Dalmatia (until late 1943), Istria, and Medimurje regions.

⁴ The first president of independent Croatia.

and working fanatically on their realization. Lord Owen⁵ considered Croat Franjo Tudman a war winner. In the interview for Croatian “Globus,” he stated that Tudman wanted to expand Croatia to B&H, but he was primarily a pragmatist and gave up on that plan. He noted that Tudman’s way of talking was xenophobic and racist towards Bosniaks, a South Slavic ethnic group characterized by their native ties to the Bosnian historical region, adherence to Islam since the 15th century, culture, and the Bosnian language. Owen concluded that Tudman had “racist outbursts” (Tacno.net, 2014). Based on religious xenophobia, this political-racist paradox means that racism exists in regions without racial differences. For example, in addition to being South Slavs, Bosniaks have one of the highest percentages of South Slavic genetics because they have not mixed with Catholics and Orthodox. Moreover, with the help of genetics and DNA, experts have established that Bosniaks have the most European genes in percentage terms, i.e., Haplogroup I, which are between 25,000 and 30,000 years old (Bosnjaci, 2013). Likewise, the evidence is that the dominant Dinaric-Illyrian genotype is 45% in Croats (EU7). This genotype reigns in B&H (all ethnoreligious groups) and Montenegro. However, according to some still uncertain studies, it is only 5% among Serbs from Serbia. Since only 16% of today’s Serbs are of the Slavic genotype, the question arises, what is that 79%? It is about Serbs from Serbia because Serbs from B&H show the presence of the same percent of the Dinaric-Illyrian genotype (Xharra, 2021). It suggests that Bosnians (Bosniaks/Bosnian Croats/Bosnian Serbs), Croats, and Montenegrins are genetically almost identical people.

Some forms of fascism and neo-nazism had ideological forms of revolutionary integral nationalism developing under perceived foreign oppression. Historically, it used violence for national liberation or to create an independent authoritarian state. There is a rise in Euroscepticism, growing nationalism, and links to conflicting ideologies, specifically for the Balkans, Ustashe⁶, Chethniks⁷, and growing xenophobia and violence against members of minorities and all marginalized groups (USDOS, 2018). Serbia, under its ruling fascism sui generis in the 90s, the people have become a power in itself. Thus, the ethnic immediacy of the national being. Consistent with this, it was declared that Serbia was and must be where Serbs live and the country where Serbs are buried. The Serbian dominion was founded on violence established on the Orthodox conviction. Regardless of any existing civilian institutions, this territory was to be “cleansed” of the “unclean breed” of “inferior races.” It represents a structural matrix and the principal cause for the Yugoslav wars because national identities are associated with religion and ethnicity in all former Yugoslav countries (Catholicism, Orthodoxy, and Islam). Thus, the creation of purified ethnoreligious

---

⁵ He is a British politician who served as Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs as a Labour Party MP from 1977 to 1979.

⁶ The Ustaše was a Croatian fascist and ultranationalist organization active, as one organization, between 1929 and 1945, formally known as the Ustaša – Croatian Revolutionary Movement. During World War II, its members murdered hundreds of thousands of Serbs, Jews, Roma, and political dissidents in Yugoslavia.

⁷ Četnik is an expression used to denote the Serbian nationalist-chauvinist movement members of the Greater Serbia ideology. The word “Chetnik” has changed its meaning throughout history. It was used in the 19th century and early 20th century in Serbia, Macedonia, Dalmatia, and Bosnia and Herzegovina. Today’s meaning of Chetnik is Members of a Serbian military organization with a distinctly nationalist chauvinistic Greater Serbia goal.

homogenous countries is based on ethnic cleansing, crimes against humanity, mass rapes, genocide and cultural genocide.

Racist outbursts in sports have been a common phenomenon in recent years worldwide. Many European countries, such as Germany and its national football team, have long struggled with several far-right and, in some cases, openly neo-Nazi elements among their fans. The most common forms of aggression and violence that occur in sports are the use of physical violence - whose goal is to endanger the physical integrity of others, and physical force, whose goal is to demolish, break objects, and violation of the moral integrity of another person and verbal or symbolic violence - “recognized supremacy.” It is a fact that violence and aggression are patterns of behavior that are spontaneously accepted. (which “fans do”). Violent behavior in sports can be explained by the collective behavior inherent in social gatherings (social unrest, religious movements, audiences, crowds, and fashion). Limbergen et al., 30 years ago, wrote about the connection between fan hooliganism and political extremism in Europe. In his words, “football vandalism seems to be a seductive field for recruiting members of the far right.” Limbergen describes the situation in Belgium, whose “many manifestations of racism characterize football scene, sexism, extreme regionalism, antisemitism” (Limbergen et al., 1989). Sports “spectacles” have become a spiritual drug for young people, destroying their personalities and making them spiritually disabled.

There is growing recognition inside and beyond the academy that football is a critical cultural site in which the Balkan regional tensions have been, and continue to be, reflected. Important issues such as resurgent nationalism, ethnic/religious identity construction, and collective masculine identity are played out in relation to this sport (Hughson and Skillen, 2014). Consequently, racism in sports exists in regions with historically zero racial diversity—particularly those overwhelmed by ethnonationalism and ethnoreligious norms, such as post-war former Yugoslav countries. Nationalism is still a massive problem in the former Yugoslavia, particularly ethnonationalism, based on religious identity. Derogatory ethnonational xenophobic songs promoting repetition of violence (Yugoslav wars) regarding opponent ethnicities and nations, Serbs, Croats, Bosniaks, and Kosovo Albanians are ordinary in the Western Balkans. However, “traditional” racism is rare in everyday life in the Balkans because of the lack of racial diversity in the former Yugoslavia (currently seven independent countries). However, people do not comprehend racism accusations because of the absence of racial diversity historically/currently and insufficient awareness. Young people at the stadiums get a “dose” of aggressive clubbing, local patriotism, nationalism, and racism. Repressed needs and unfulfilled desires, lack of love and respect, feelings of rejection, and worthlessness manifest in envy, hatred, and manic aggression. Symbols and names under which Balkan fans gather (deadheads, swastikas, “Gravediggers,” “Villains,” “Angels of Death,” “Evil

Boys,” “Terror,” “Hordes of Evil,” and others) are not expressions of the evil that is in them, but the evils to which they are exposed in daily life. Shouting “Ready for Home⁸” and “Kill Balije⁹” and all other forms of behavior are common (AlJazeera, 2017). Ethnonationalism and chauvinism slows down all sociopolitical peace cycles. Those processes are transferred from sports to sociopolitics. Sociologist Dragan Kokovic analyzed it in the book “Sport, Society, and Violence.” Moreover, the slogans “Nož, Zica, Srebrenica”¹⁰, “Kosovo is Serbia,” and such are regular occurrences in the Region (BBC, 2021).

There is insufficient research into what peace is, what it means, and how it correlates to the structural mechanism of conflicts. Peace is a hypothetical construct. It is more effortless to define what peace is not—that is, conflict. Moreover, concerning wars and revolutions, victories and defeats, there are numerous written materials and few references to the collected experiences of a lasting peace mindset. There are studies on cooperation between people and nations, peace-building peace efforts, agreements, and arrangements. Historically and presently, there are also phenomena that politicians who advocated peace and peace agreements were usually considered cowards, and their states were insufficiently prepared for War, which was one of the indicators to make they should be attacked and occupied. Enthusiastic, anonymous individuals often wrote about peaceful people, often political dissidents, who had no political or any other power, so their theories often went unnoticed and neglected. Conflict occurs when two or more individuals or groups pursue mutually incompatible goals. Within the theoretical basis of peace, we should define peace, identify and explain its characteristics, and point out the phenomena that disturb it locally and globally. As a multi- and transdisciplinary field, Peace and Conflict Studies enjoys the utility of theories from other fields in the social sciences. However, the complex and dynamic nature of its phenomena of interest and their implications for human existence demands the generation of new theories to understand, explain, and predict the contemporary challenges of nonviolent conflict transformation, human security, and building sustainable peace. There is a need for a conscientious effort to reverse the theory generation versus theory testing research tension in favor of the former. There is the need for a paradigm shift in Peace and Conflict Research to generate/build new theories (Akinyoade, 2013).

Throughout history, political and international events have shown the need for a solutions-type philosophy of eternal peace. Kant’s work, set up in this way, is interesting, and from the point of view of philosophy, the above work exudes sharpness and applicability to the period that will follow. Moreover,

---

⁸ Za Dom Spretni was a salutation used during World War II by the Croatian Ustaše movement. It was the Croatian equivalent of the Nazi salute Sieg heil.

⁹ Balija is a derogatory term for Muslims. In the early 1990s, it began to be used for Bosniaks (Bosnian Muslims) and some Yugoslav peoples, particularly during the Bosnian war.

¹⁰ Nož, Zica, Srebrenica is a Serbian chauvinist hate slogan that glorifies the Srebrenica genocide of Bosniaks during the B&H War. It rhymes in Serbo-Croatian. It can be heard at football matches, by members of Serbian nationalist groups Obraz, the 1389 Movement, and the Serbian Radical Party, and in papers supporting Bosnian Serb general and War criminal Ratko Mladić and politician and war criminal Radovan Karadzic.

his views on this political issue, presented in the form of laws and rules, overlap entirely with the efforts of modern international movements to preserve peace and exclude War as a means. Kant notes the central role of nation-states and fully adapts to them. However, since they take on a dominant role in international relations, states are reluctant to sacrifice their sovereignty to benefit other entities and, thus, a potential supranational entity. Thus, he proposes the federalization of states, guided by the principles of freedom of all and equality law. However, more and more countries are presently resorting to a form of government - separated from the legislature and the executive. In such a world, it is clear that international organizations have never been able to be entrusted with a significant role. Equally, the rights of citizens have been “formally” adopted globally. Moreover, Kant sees peace as a civic duty and wishes humanity to find sufficient arguments to create the conditions that will create a diplomatic union of sovereign and free states. The first belief is that peace as reality exists, regardless of individual people’s will. There is a truth about it. He who does not believe that peace and the truth exist will neither notice nor seek them. Second is the belief that the truth about peace can be learned and that its search makes sense. Without knowing peace as a state and a social relationship and process, one cannot know one’s role in its ontological, humanitarian and axiological dimensions. The third is the belief that knowing the truth about peace and establishing and maintaining peace is valuable. He who does not believe in it should not even fight for peace. These three basic types of beliefs are directly related to three basic philosophical assumptions: (1) ontological, (2) epistemological, and (3) axiological. In order to preserve peace, in Butul’s opinion, studying a broad range of social phenomena and activities, including a positive methodology with seven levels of research, then philosophy, sociology, and culture, is necessary. He is mainly committed to the connection of polemology with the education of the people and believes that enlightened people cannot be manipulated (Sakan, 2008).

The absence of morality and ethics related to conflict, particularly its transformation, hinders people’s ability to understand peace and its values. It adversely influences overall critical human security and the significance of sociopolitical stability. Moreover, conflicts are often associated with nationalism, “majority and minority narratives,” and discourses of supremacy. Therefore, education and enlightenment on the harmful effects of these notions are crucial. Effective and sustainable peace requires working across all the different pressures leading to violence. It prevents individual and collective advancement. We must address issues of sound governance, socioeconomic development, thoughts, and history supporting violence. Building sustainable peace requires all parts of society, including governments, the private sector, NGOs, and civil society, to collaborate to support sustainable peace. It is evident that education on human rights, and education for peace and non-violence, is necessary if we want to solve current social problems.

Anti-racism activities have long existed globally and in the Europe (e.g., the European Commission against Racism and Intolerance - ECRI, linked to the Council of Europe). However, ethnic and religious minorities and immigrants continue to face marginalization and discrimination in all parts of the world. Various national campaigns for educational activities and information about hate speech's dangers to human rights and democracy became active worldwide. It shows how actual the subject is present in the contemporary world. Such education with unique content and methodology should be available to children throughout the, for example, Croatia as a regular or elective subject that provides essential tools for functioning in civil society (Centar za mirovne studije, 2009). These are phenomena generally observed in the general population, and the trend of their increase in young people is particularly worrying.

The study problematizes the sociological, political, psychological, and genetic aspects of neo-racism and nationalism and their conflict consequences. It aims to unlock points within peace philosophy and social, political and educational enlightenment. The paper argues that contemporary sociopolitics, as an expression of neoliberalism, globalization, radical nationalism, and supremacy, maintain archaic conflicting ideological, racial antagonistic, and national entity relations, particularly in post-socialist and post-conflict ethnoreligiously controlled societies (e.g., Balkans). Racism is a moral and political issue and is significantly related to peace and conflict philosophy normative. The study also identifies and explains the essential characteristics of peace and indicates observed phenomena and processes that disrupt it.

2. Methodology

This research review incorporated a theoretical and conceptual framework and included content analysis, a descriptive method, and an in-depth literature review. As a result, the study addresses the sociology, sociopolitics, psychology, and genocracy of global nationalism and neo-racism, particularly in post-socialist and post-conflict ethnoreligiously controlled societies (e.g., Balkans) descriptively, analytically, and critically. It aims to analyze the causes and consequences of phenomena and theorize concepts and notions of peace, and conflict, regarding social, political, and educational enlightenment.

2.1 Sociopolitics, Psychology, and Genocracy of Global Nationalism and Neo-Racism

The global dispersal of anatomically modern humans over the past 100,000 years has produced patterns of phenotypic variation that have exerted—and continue to exert—powerful influences on the lives of individuals and the experiences of groups. Moreover, the use of racial, ethnic, and ancestral categories in genetics research can imply that group differences arise directly through differing allele frequencies,

with little influence from socially mediated mechanisms (National Human Genome Research Institute, 2005). Biological fatalism is more prevailing than science which addresses the relativity and complexity of genetics in its connections with the environment, culture, and society. We had to offer a better understanding of culture. Coming out of a Cultural Studies conversation, we had an opportunity to make a better theory of culture than the one that saw culture distributed in national buckets so that you were either in the bucket of your exclusive national culture or somewhere else in some other bucket somewhere. We had a chance to show how culture moved, how it lived, how it reproduced, to understand its organicity, fluidity, plasticity, mutability: and the hosted conflict. So we need not be defeated by what Ulrich Beck called "methodological nationalism" and political nationalism (Gilroy, 2019).

Nationalism often leads to violence. This state of altered consciousness is called "combat high" and results from the secretion of hormones and neurotransmitters that have an opiate-like effect. People get along best and connect the fastest when they direct hatred in the same direction. Nevertheless, not all hatred connects equally. However, how to explain that members of one group, or say one nation, hate members of another nation and that this feeling has no visible justification? The traditional understanding of species as a biological category differs from races within a species in that different species cannot produce offspring with each other. At the same time, this is possible for races and extremely useful for developing the species. Racism - and its milder variant, nationalism - opposes the primary interest of the human race, that by merging different genes, more capable types of people are created. Opposing this interference can lead to degeneration in civilized environments and remote areas. This term means reduced vitality of people who do not mix their genetics with something different. We could call this kind of hatred incomprehensible hatred (Haracic and Novic, 2020). Besides, suppose we observe the dynamics of events in the group and follow the relations between the members. In that case, we perceive hatred towards the other side - stimulated by repeating, "We are endangered or discredited," maintaining hostility. Moreover, nationalists and separatists are loyal to parents and ancestors who hate the ruling regime because they feel they are victims of that regime (Post, 2008). People who will grow into nationalists later in life listen to their parents' stories from an early age about the injustices committed to "us" by this-and-that and his such-and-such regime. Personal identity is less important than group identity, acquired in early childhood.

Today, we are witnessing the rise of the radical right throughout Europe. At its center is historical revisionism. In public, theories of totalitarianism are used not to strengthen democratic political culture but almost exclusively as a political weapon. (Cipek, 2019) Systematically, the ideologies and policies of the radical right have the following characteristics: the supremacy of the collective (nation, state) over the individual - in contrast, liberal democracy emphasizes the importance of the inviolable rights

of the individual; anti-pluralism - the state and society should be homogeneous, and minorities are always a disruptive factor; anti-parliamentarism - reduction of politics to a friend-enemy relationship; an authoritarian state, which protects a homogeneous nation from liberal individualism and is the logic of universal human rights - they are there exclusively for members of their nation. Moreover, the frequently present historical revisionism and antisemitism deny or relativizes fascist crimes and advocate a conspiracy theory about the dominant Jewish global governance. In addition, however, in recent decades, there has been massive intolerance towards Islam (Islamophobia). Moreover, finally, it emphasizes the importance of metapolitics, which, through the mastery of specific discourse, should win the people's minds and ensure the cultural hegemony of the right.

The populist radical right took advantage of the traditional discourse of the right: issues of identity, understanding of belonging to a nation (ethnonationalism), and anti-immigration attitudes, and radicalized it. They consider themselves to operate within a democratic order and improve it by restoring confidence in those deprived of that power (they consider themselves as the bearers of the “right” form of democracy). Confidence in the liberal ideology that enables such a “truncated” democracy as represented by the mainstream parties is impossible to maintain in today's worldview. Consequently, nationalism remains a universal phenomenon in the world.

Racism often synergizes with nationalism and conflicts on religious, cultural, and territorial matters. Racist outbursts in sports have been a common phenomenon in recent years worldwide. Many European countries, such as Germany and its national football team, have long struggled with several far-right and, in some cases, openly neo-Nazi elements among their fans. This is a particular issue on tours or tournaments in nearby countries. Most significantly specter of racism in football is on the rise across Europe. For example, our continent-wide survey indicated that the abuse of Raheem Sterling and antisemitic chanting by Chelsea fans indicate a more comprehensive picture of unacceptable intolerance (The Guardian, 2018). As we are aware, aggression or violent behavior is any behavior that threatens the use of force or its actual use, directly or indirectly endangering or damaging the physical or moral integrity of a person or illegal and unauthorized destruction of property. Aggression and violence can be verbal and physical and directed at oneself, an individual, or a group of objects. The most common forms of aggression and violence that occur in sports are the use of physical violence - whose goal is to endanger the physical integrity of others, and physical force, whose goal is to demolish, break objects, and violation of the moral integrity of another person and verbal or symbolic violence. It is also a fact that violence and aggression are patterns of behavior that are spontaneously accepted.

Just as computer viruses cannot survive without computers, biological viruses and similar parasites cannot survive without biological organisms, so memes cannot survive without humans. These mind viruses compete in constant fear of being swallowed up by others or becoming extinct and striving - increasing group association. Humans are the batteries that sustain competency with one or another ethnopolitical or nationalist “collective organism” (Haracic and Novic, 2020). If we articulate the psychology of aggression and aggressive behavior, we should start from the very definition in the broadest sense and then analyzes the theories developed in three basic directions. Thus, the first starts from “instinct” or impulse as a central driver, others - from the reaction to frustration, and the third - from social influence. Based on detailed analyzes, there are no constantly aggressive individuals, social groups, or states; to be inclined to teach aggression; aggressive human behavior occurs when certain ones have created conditions that affect him, and this behavior can be controlled and suppressed (Sakan, 2008).

A nation wakes up and reacts when it has historical lethargy, a violent narrative, and is endangered or distressed. For example, in a speech in Vistalegre, Secretary-General Javier Ortega Smith called for the glorious victory of the Christian forces that defeated the Ottomans in the Spanish naval battle (Ortega, 2019). In this event, the victory of Western civilization over those of others, enemies, and savages, hides behind them, which enables further connection of similar events of the past with the current situation. For example, it is common to invoke “enemies of the nation (...) who want to trample on dignity, violate freedoms and destroy unity” (Ortega and Smith, 2019) and place some nations as a victim of fragmentation among the interests of the international lobby, autonomy, and political parties. Furthermore, the definition of one’s identity includes his view of moral and spiritual issues and his relationship to a defined community. The “fear” is a powerful tool, with skillful manipulation and a call to feelings, in the hands of those who know how to handle it can potentially benefit social and political change. In that case, supporters of liberal ideology do not have the luxury of taking a position from a high moral point of view or ignoring the problem but soberly take into account the frustrations of citizens, listening and dealing with the crisis of democracy with dignity and elegance, according to liberal ideology.

If we review the realities of the current global sphere, within notions of neoliberalism, globalization, wars, violence, and migrations, nationalist and racist antagonism not just exists but becomes assertive. As more and more people scrambled to flee Ukraine, several reports of residents, including Nigerians, Indians, and Lebanese, getting stuck at the borders. Unlike Ukrainians, many non-Europeans need visas to get into neighboring countries. Some of African, Middle Eastern and South Asian descent fleeing Ukraine are struggling to cross borders (CBC, 2022).

Venezuela became the second-largest refugee crisis in the world after Syria. As a result, more than 6 million people had to leave Venezuela, influencing similar migration processes in other Latin American countries. Venezuelan migrants face rising xenophobia, however, not solely in Western countries (USA) but in Latin America. Idana, a single mother of three, told “The New Humanitarian” how she was recently sacked from the engraving job in the Ecuadorian capital because locals who needed work started criticising her employer for taking on Venezuelans, who, desperate for money, tend to work for less. “They’ve shouted at me, ‘Go back to your country! What are you doing here?’ things like that, in front of my kids,” Aldana recalled, in the cramped room in downtown Quito she shares with her three children, struggling to pay \$120 each month for rent (Grattan, 2020). The Venezuelan exodus is the most significant forced displacement in Latin America’s history and is starting to resemble the Syrian refugee crisis.

More than 6.3 million people have fled Syria since 2011, in what has been the largest forced migration crisis since the World War II. These two situations, in which people ultimately face a denial of fundamental human rights in their homelands and are therefore compelled to flee, can be compared in terms of the volume of the exodus. Migration and asylum policies and treaties in Latin America differ from those in the Middle East-Europe region. However, in both cases, a mass displacement of people has ignited more restrictive border controls. The main difference between these two situations, aside from the fact that the Syrian exodus predates the Venezuelan one by several years, is what ignited them. The millions of people who have fled Syria have done so because of an ongoing, violent, geopolitical conflict that has caused much of the country to be unsafe. Venezuelans, on the other hand, have been fleeing because their country is experiencing an economic meltdown that led to shortages of food and medical supply. While Venezuelans have not had to endure a brutal war, they have faced an unsafe environment in their country; the violent crime rate in Venezuela is amongst the highest worldwide, and repression by state authorities, including mass arrests and extrajudicial killings, is on the rise. A key difference between the Syrian and Venezuelan flight involves the legal measures each group has been using to obtain the right to stay in host countries. From the start of their exodus, Syrians arriving in other countries have been granted protection in accordance with the United Nations (UN) Refugee Convention, which defines as refugee anyone who has been forced to flee his or her country because of war or persecution. For Venezuelans, the situation has been different because the UN Refugee Convention does not recognize fleeing an economic meltdown as a cause for seeking refuge (Brenner and Frouws, 2019). Due to long-term measures restricting the movement of refugees and immigrants, it is complicated to find work, and women and girls, in particular, are at even greater risk of exploitation and xenophobia than usual. The front-line states most affected by the spillover from Venezuela have a considerable stake in preventing the crisis from worsening. The

risks of an escalation in bilateral hostilities from an ill-considered cross-border incursion are extremely high. The Trump administration has sought to take advantage of Venezuela's weakening position in the Caribbean basin to rally support behind its position. The optimal way out of the crisis entails a transition negotiated by pragmatic forces on both sides and the help of regional countries (International Crisis Group, 2019).

Racial and ethnic discrimination is a daily occurrence for many people in the contemporary world. The general public must become aware of the enormous consequences of migrations and related crises in a globalized world and the burden primarily borne by the host countries. Therefore, besides governments, one should encourage multilateral organizations, international financial institutions, the private sector, and civil society to act urgently and in solidarity. However, the Covid-19 pandemic has not just affected refugees and immigrants. It affected various communities across the world. In the post-Covid-19 world, many immigrants, marked as a minority and racially, culturally, or religiously different, possess the skills, knowledge, and entrepreneurial spirit to intensify the countries' more substantial economic recovery after the pandemic. Advancing the protection of migrants and refugees in the face of xenophobic hostility, discrimination and violations of human rights requires common approaches, strategies, coordination, and the ability to mobilize human and material resources. Officials and institutions of governments, international organizations, civil society organizations and migrant groups all have roles to play and contributions to make. If the 21st century is to avoid repeating some of the mistakes of the last, then the rights and dignity of all immigrants and refugees must be respected (ILO et. al, 2011). The neo-nationalist and neo-racist antagonistic attitude and mindset can be liberated through educational and civic refinement and acknowledgment of the mentality and culture of others. As global citizens, we must ask ourselves what we can do to prevent or stop discrimination and hate discourse and improve cultural, social, and economic integration. It is directly related to the world's overall stability and sociopolitical progress.

2.2 Phenomena, Realities, and Synopsis of Balkans (Former Yugoslavia)

Suppose those, as mentioned earlier (in the first heading), the definition of the radical right is applied to the situation in former Yugoslav countries. In that case, it can be noticed that the radical right of Western Balkans has all these characteristics. The central place of its ideology is occupied by ethnonationalism, religious fundamentalism, and anti-communism. Western Balkans differs from the Western European right in its even more pronounced, extreme anti-communism. Namely, in the West, anti-communism becomes secondary after the collapse of communist dictatorships, and the radical right considers "decadent" liberalism as its main enemy (Cipek, 2019). Unlike the circumstances in Western Europe, in

Western Balkans, we are witnessing the phenomenon of anti-communism without communists. All the liberal values establishing the Western democratic order have proclaimed some remnants of communism. Radical right politics advocate this thesis in Croatia (Cipek, 2017). The basis of historical revisionism in the post-Yugoslav states, including B&H, is radical anti-communism. However, this position seeks to rehabilitate fascist movements, quisling regimes with religious inclinations (Ustasha, Chetnik, foreign Muslim fighters¹¹). On the other hand, to present the anti-fascist movement and the Communist-led NOB¹² as absolutely criminal (Cipek, 2019). The inability of society and politics to shape collective memories of Ustashism and Communism and evaluate past events spills over from politics and the media to various dimensions of society, including the academic community (Capo, 2015).

“Recent Balkan history needs to be revised to the utmost perversely in order to construct differences and maintain hostility” (Perica, 2020). Because of these types of social organisms (ethnoreligious paradigm), hostility persists even towards those minorities without religious affiliation, such as Atheists and Agnostics. Ethnic, national, and confessional affiliation in the former Yugoslavia contribute to sociopolitical radicalization. Spiritual usurpation has moved into the realm of identity. The ideological ethnonationalism has metastasized into a social organization’s daily political discourse that produces uncritical subjects in all constitutive ethnic governments. For many, theism has transformed from a *sui generis* sociocultural phenomenon into a sociopolitical phenomenon in the Balkans (Hadžić, 2021). The relationship between ethnonational policies, violence, and religion is visible in the Yugoslav wars of the 1990s, where the war in all national religions (Catholicism, Orthodoxy, and Islam) found proponents of personal sacrifice for the good of nations. Belonging to a specific army and wearing religious symbols (rosary and cross), giving sure signs (raising two or three fingers in the air), or shouting messages of religious content (Allahu Akbar) did not presuppose that soldiers and their commanders should know religious truths and dogmas. However, that made belonging to a particular denomination a pure-blooded national affiliation. In this sense, the responsibility of religious communities in the Yugoslav disintegration is unquestionable. They have contributed to the development of trivial ideologies that have outgrown mere respect for their people’s material and spiritual goods. (Hadzic, 2020) In “The Good Soldier Schweik” by Jaroslav Hasek, a parallel was drawn with the behavior of the Catholic Church during the Croatian Homeland War. The practice of mass confessions, prayers, and giving rosaries to soldiers before going to the battlefield are symbolic moves that tried to alleviate the problematic situation in which they found themselves - with the currency of hope, in this case in a very religious form – “Prayer played a significant

---

¹¹ Bosnian mujahideen were foreign Muslim volunteers who fought on the Bosniak (Bosnian Muslim) side during the 1992–95 B&H War. They first arrived in central Bosnia in the second half of 1992, intending to help their Bosnian Muslim co-religionists fight against Serb and Croat forces. Estimates of their numbers vary from 500 to 6,000.

¹² It is the national liberation struggle of Yugoslavia during the Second World War. Although most world and domestic historians consider the People’s Liberation Struggle one of the greatest struggles of World War II, neo-Nazis, Balkans Ustasha, Chetnik, and similar movements often try to denigrate and portray it as harmful.

role in the Homeland war because it gave strength to the defenders because it strengthened their love for the Homeland. Croatian volunteers and soldiers who fought for the freedom of religion and national freedom with a cross around their necks as a symbol expressed their faith and nationality. The Catholic faith is an integral part of the identity of the Croatian people” (Marusic, 2011). The problem with such an identity is that it excludes all veterans who belong to another religion (Muslims, Jews, Orthodox) or do not belong to any (atheists, agnostics). There was a similar pattern in the Serbian army and paramilitary during the war. Soldiers were blessed before the battle. The most shocking illustration is the events before the Srebrenica Genocide in July 1995. The Serbian Orthodox Priest blessed the “Skorpioni”¹³ in the July 1995 ceremony. Orthodox Priest in front of the Serbian Orthodox Church blesses the departure of the Serbian military formation “Scorpions” on the battlefield in B&H and prays for the killing of civilians. ”Scorpions” committed the mass shooting of “8372” unarmed Bosnian Muslim men and boys in Srebrenica in a couple of days. The Serbian Priest stated: “Pray to the Lord, Have Mercy, our most extraordinary God (...) give the loyal Serbian army a strength in overcoming the “enemy nation,” and God, force the all our opponent’s nations to flee (...) for sure victory and always to show the enemies of the “Christian Race” passionate and horrible punishment” (Mi Bosnjaci BBB, 2021). Religious antagonism and racist paradox has been present in the former Yugoslavia. Although besides, Bosniaks have been contradictory and unfounded, regularly called “Turks” in the Balkans, genocide-convict Ratko Mladić announced the Srebrenica genocide in front of the cameras: “Here we are on July 11, 1995, in “Serbian” Srebrenica. On the eve of another wonderful “Serbian” holiday, we give this city to the “Serbian” people as a gift. Finally, the moment has come to take revenge on the “Turks” in this Region.” (Sudetic, 2010) However, Sanja Glišić and Dragan Alavantić from the Vinča Institute biochemically confirmed in Serbs: 49% of Turkish Altaic-Anatolian marker HG-2, only 16% Slavic type Eu19 (mainly in Vojvodina), 13% southern Afro-Hamitic type and other smaller groups. (Bosnjaci, 2013)

The characteristics of the “collective ”mind are poisoned by intolerance and often by hidden or overt hatred towards “the others.” Mixing with “others” is a quandary, and children will not interact - i.e., B&H phenomenon ”Two schools under one roof.” The change of education from a cognitive segregated ethnopolitical matrix to a school organized according to the measure of “human enlightenment” is long-term and the most critical path in order not only to provide a good ground for educational inclusion satisfying the students’ needs but the future of multicultural moral and ethical society. It reflects in brought up and educated non-ethnonationalism and non-xenophobes individuals-personalities in fragile

---

¹³ The Scorpions was a Serbian paramilitary unit active during the Yugoslav Wars. The unit was involved in war crimes during Croatia, B&H, and Kosovo wars. After the wars, four-unit members were found guilty of killings during the Srebrenica genocide of July 1995, and five were found guilty of killing civilians, primarily women and children, during the Podujevo massacre in March 1999.

post-conflict Balkan societies. Affirmative indications of the adverse effects of B&H educational policies, ethnopolitical ideologies, philosophies, and ethnopolitical nonobjective party interests are required. Those policies obstruct critical peace and conflict transformation processes and potential initiatives necessary to establish peace, conflict resolution, and nonviolence. Peace education and inter-ethnic communication can reduce disagreement sentiments (“enemy”) between ethnoreligious groups, maintained by ethnopolitical separation propaganda (Hadžić, 2022).

Racism synergizes with nationalism and conflicts on religious, cultural, and territorial matters. The Balkan region and post-war former Yugoslav countries are an example. Racism is an extension of nationalism, ethnic nationalism, and ethnoreligious nationalism in the Balkan region, accompanied by homogenous ethnoreligious territories created after the brutal Yugoslav Wars. The racist outbursts in the Balkans against the England national team demonstrate that racism and nationalism are deeply rooted in football in the Balkans – although those responsible are happy to deny it. After the break-up of the former Yugoslavia, racism spread to the football world in the Balkans. Dark-skinned fans see the players as “temporary targets,” says journalist Lasic. On the opposing team, they vent their frustrations stemming from their social issues resulting from the war and economic crisis. “Often, these are young people without jobs, manipulated by nationalist political parties,” Lasic told DW. “It is a special situation, and in the ’80s, it was a side issue. Nevertheless, it has been escalating like crazy since the Yugoslav wars” (Ford, 2019). Chauvinistic and racist cries, mentioning the genocide of Bosniaks in Srebrenica, have become part of folklore at sporting events in Serbia - from Belgrade and Novi Sad to Novi Pazar, Cacak, Krusevac, and other Serbian and B&H cities. Damir Pilić, a former Hajduk Split¹⁴ fan, told DW:” When you lose to a strong opponent, you see it as a means to humiliate an opponent who is humiliated you. However, if you ask them if they are racists after the game, they will say no. Moreover, it sounds paradoxical from a Western point of view. There are almost no “colored” people in the region” (Ford, 2019). Events in Serbia, particularly the murder of a French football fan in 2009, hooligan violence in response to the gay parade in Belgrade, and riots during the Serbia–Italy UEFA football game in 2010, have renewed attention to the issue of hooliganism in Serbia. Apart from vehemently opposing the gay parade, the main actors in these riots – football hooligans and members of radical nationalist groups – have made far-reaching appeals about the nature of Serbian identity, morality, and the ‘true’ Serbian nation, have called for the toppling of the current government and a clear anti- European Union (EU) stance. There is an overlap between football hooliganism and the extreme-right movement (Trost and Kovacevic, 2013).

Some of the cases of racist incidents at matches in Serbia and Croatia:

---

¹⁴ Croatian football club from Split.

- October 2002: In the first round match of the UEFA Cup between Sartid Smederevo and English Ipswich, fans of the former Serbian club insulted the visiting player of the visiting team, Marcus Bent.
- October 2006: During the football match between Borac from Čačak and Belgrade's Voždovac, local fans - the company - insulted the players of their team, Mike Tamvanjeru from Zimbabwe, on racial grounds. The group wore white hoods modeled after the Ku Klux Klan, a racist organization from the United States, and a banner, "Get out of here because no one here loves you."
- March 2008: After the match with Bežanija, four Borac fans from Čačak attacked football player Solomon Opoku from Ghana near the stadium and inflicted light bodily injuries on him, insulting him on racial grounds.
- October 2012: English defender Danny Rose was an actor in the youth matches of the national teams of Serbia and England in Krusevac in 2012 in the barrage for the European Championship. At the time, fans insulted him on racial grounds, although Serbian players claimed that the English footballer had previously deliberately hit someone in the audience with the ball. Nevertheless, UEFA reacted quickly, punishing Serbia with two games behind closed doors, later reduced to one.
- February 2017: Fans of Serbian football club Rad imitated monkey cries during the game with Partizan¹⁵ in Banjica when Everton Louise, a former black and white midfielder, received the ball, and after the game, the Brazilian responded to racist provocations by pointing his middle finger at their stands.
- July 2021: The interruption of the match in the Belgrade neighborhood of Banovo Brdo between the Belgrade teams of Čukarički and Voždovac came when fifteen fans of the visiting team insulted Jamaican Norman Campbell on racial grounds.
- In June 2015, before the match with Italy, on the stadium Poljud in Split, a massive "Swastika symbol"¹⁶ was drawn on the pitch.
- Two years before that, the Croatian football player Josip Šimunić received a 10-match suspension for using the Ustasha greeting "Ready for Home" after the match with Iceland, and he was also fined.

---

¹⁵ Serbian football club from Belgrade.

¹⁶ It symbolized auspiciousness and good luck in the Western world until the 1930s when the German Nazi Party adopted a right-facing ('clockwise') form and used it as an emblem of the Aryan race. As a result of World War II and the Holocaust continue to be strongly associated with Nazism, antisemitism, white supremacism, or simply evil in the West.

- In February 2019, hooligans attacked Red Star water polo players from Belgrade in Split because they saw the club's insignia. Fleeing from the hooligans, one of the water polo players jumped into the sea.
- In 2019, the European Football Union initiated disciplinary proceedings against the Football Federation of Montenegro due to the racist behavior of fans in the match with England in the EURO 2020.
- England won 5: 1 in Podgorica, and the visiting team players were the target of racist outbursts by the fans.
- Fans insulted the dark-skinned representatives of England, Danny Rose, Rahim Sterling, and Kalum Hudson Odoje based on race.
  - In several cases, Zagreb's Dinamo repeatedly paid UEFA fines for racist outbursts by fans. There are many similar examples in the Balkans.
  - For example, at one game, fans of Shkendija from Tetovo in North Macedonia, after the incident at the match Serbia Albania in Belgrade, presented a banner: "They (Serbs) are the cancer of Europe - UEFA, do you need more?" (BBC, 2021)

Brazilian Everton Luiz, who played for Serbian Belgrade's Partizan, left the field crying in 2017 after constantly suffering racist insults from the Serbian Rad football club fans for all 90 minutes. Partizan coach Marko Nikolic once complained that such incidents are "normal in Serbian football." Still, such statements are rare. Because it happens much more often that politicians, officials, and fans of the Balkan states either deny or diminish incidents in football. Dark-skinned players are considered as "different" and as players of other nationalities (Aljazeera, 2017). Pyromania rituals, in which young people "happily" participate, symbolically represent the destruction of the creative powers of young people, their ability, and their willingness to create a better world. Thus, better region. The final football cup of each country is a solemn act, but not in the case of B&H. The 2017 grand final between the Football Club Široki Brijeg (i.e., Catholic/Croat) and the Football Club Sarajevo (i.e., Muslim/Bosniak), which was supposed to be a proper football holiday, was turned into a civilization scandal. The escalation of unprovoked vulgar nationalist and religious insults, racism, hooliganism, and the humiliating attitude towards the B&H national anthem occurred. (BBC, 2021) Hence, nationalism is still a massive problem in the former Yugoslavia, particularly ethnonationalism, based on religious identity.

Filip David, a Serbian writer of Jewish origin, stated that the South Slavic peoples suffer from two manias. They are sick of mania of persecution and greatness while constantly living in fear, fed by hatred

and deception. In this specific form of social psychopathology, two seemingly incompatible concepts merge the mania of greatness and persecution. Nevertheless, unfortunately, many politicians, and people of science and spirit, feed these two forms of madness with Mephistopheles' persistence. Moreover, myths filled the horror of existential emptiness. Civilization has been declared responsible for decadence, disease, and perversion (David, 2019). The most famous Serbian myth, the myth of the Kosovo battle of 1389, was resurrected as part of the nationalist revival in Serbia in the later 1980s. Nevertheless, it became socially and politically actual during the violent struggles of the 1990s. Cultivated through centuries of Ottoman rule, the myth decreased in importance during the communist period. However, it re-emerged in Serbia in the 1980s as a powerful mobilizing tool, often juxtaposed with Serbs' supposed "genocide" at the hands of Albanians in the autonomous province. During the first half of 1989, specific political folklore was invented. It was congruent with the well-established idea of the Serbs as a unique and martyred people, most notably manifested in their defeat in Kosovo. While propagated from above, this idea found resonance among the general population (Kaser and Haplern, 1998). The wide-ranging sixcentenary celebrations in 1989 displayed the newly found (and short-lived) unity between church, state, and different nationalist traditions in Serbia, marked by a famous speech by Slobodan Milosevic on the site of the medieval battle. Milosevic's famous sentence at the beginning of the wars, within the sacrificial policy: "No one is allowed to beat you except your Police" is a formula for cynical manipulation of Serbian public opinion and any attempt to deceive the world. In the frequency of that category of cynicism and perfidious deceptions, his behavior prevented the public from seeing reality, thus realizing the final truth of the Greater Serbia wars. Intending to prevent the production and maintenance of false public awareness is an inevitable consequence of the ethnic-ideologized way of life and a sign of collective ideology. In such circumstances, from the ideologically designed ethnicization, a territorially insatiable "Greater Serbia" embarked on its assertive, clerical-fascist, genocidal wars across Yugoslavia. That historic great-power clerical-ethnic ambition, which lies at the ideological basis of the chaos of war, has significant consequences for Serbian society. It fails to free itself from the past politics, which bears a tremendous collective responsibility for all wars in the Balkans, which have harmed others and impoverished Serbian society materially and spiritually.

Franjo Tudman provoked the conflict in B&H between Bosniaks and Bosnian Croats, among other circumstances, because of the "civilizational conflict" between Christianity and Islam. In December 1993, Tudman said that the Croats had fought the Muslims for three centuries and that the Muslims had brought Croatia to the brink of disaster. Tudman explained that the ordinary Bosnian Croat preferred the Orthodox Christian Serbs to the Muslims, quoting, "because he is a Christian, after all." Warren Zimmermann,

the last USA ambassador to former Yugoslavia, described Tudman's meetings with Milosevic in the book "Origins of the Catastrophe." "Tudman admitted that he had discussed fantasies about Islamic fundamentalist B&H with Milosevic and agreed that the only solution was to divide B&H between Serbia and Croatia.¹⁷ As a witness in the trial of Slobodan Milosevic in The Hague, former Yugoslav and Croatian President, Stjepan Mesic spoke about his and Tudjman's conversation with Milosevic in the spring of 1991. At that time, Tudman was especially afraid of the possibility, as Milosevic said, of the return of 500,000 Muslims who had long since left B&H, Kosovo, and Macedonia to Turkey. Tudman looked carefully at the map Milosevic told him was made by the world's most famous exports. He repeated Milosevic's words, and later, they agreed in Karadordevo¹⁸ according to NIN, no. 270, Belgrade, October 3, 2002. Josip Manolić, in "Politics and Homeland: My Struggle for a Sovereign and Social Croatia," writes that, after their meeting in Karadordevo on March 25, 1991, a Serbo-Croatian commission was formed to specify a plan to divide B&H into two parts, as well as to consider "humane" relocation of Muslims in Turkey, "in order to realize Tudman's and Milosevic's idea of a B&H without Muslims" (Bandzovic, 2019).

Almost thirty years after the wars in former Yugoslavia, the "culture of fear" grows into a powerful inspiration for the "culture of hatred." It quickly and effectively grows into a "culture of violence." The existence of a "minority and majority" or "friend and enemy" relationship (another ethnicity/nation/religion) is the foundation of the symbiosis of the political, religious, and ethnonational in the former Yugoslavia. It fills the space of human intimacy, becoming the dominant form of behavior that marked new generations. (Hadžić, 2020) Given the historical heritage (Second World War), radical right-wing ideologies are continuity in Croatia¹⁹ and other regional countries. In the former Yugoslavia, collaborators of Hitler's genocidal compositions and members of political-military paramilitary formations (including convicts of the ICTY for the former Yugoslavia) regularly receive pensions and medals. Schools and streets are named after them. They are celebrated at rallies. The commemoration of the events is accompanied by ceremonies regularly led by religious officials (Hadzic, 2020). As a result, Western Balkans has fallen into humanity's impasse. Habitually, ethnophyletism and neo-fascism persist in this region. The antagonistic and destructive annulment of political pluralism and the collectivist reduction of individual wills to leaders' is the force of the all-binding total ethnicization. According to historian Dubravka Stojanović from Belgrade. Serbia and Tvrtko Jakovina from Zagreb, Croatia, the characteristic of these wars are that the international community intervened in several cases - B&H, Kosovo, and Macedonia - and ended the

---

¹⁷ICTY, International Criminal Court for the former Yugoslavia, case number IT-04-74-T, the Prosecutor versus Prlic et al.

¹⁸ It is a village in the Bačka Palanka municipality, District of Serbia.

¹⁹ Croatia is essential because it is the only EU member in the Western Balkans. Thus, it assumes having a higher level of liberalism and legalism. However, at the same time, Croatia distances itself from the Western Balkans terminology, arguing that it relates to Central Europe.

war by calling for ethnic cleansing, not to be allowed for such ideologies to win and for weapons to fail, be more robust than human rights. In the name of that, armistices and peace agreements were signed. We see on the ground the victory of those ideas and ideologies. Thus, the victory of the force of arms. Today, we see that the idea of ethnic cleansing won the wars in the former Yugoslavia. It is on the maps (Karabek, 2016). Thus, demographical change and the creation of purified ethnoreligious homogenous countries. It is evident by the post-war demographical ethnic statistics.²⁰ Under the motto “one nation, one ethnicity, and one religion,” aspiring for territorial expansion and control carried out “ethnic cleansing.”

It was unrealistic to expect integrative multiculturalism to become the dominant social pattern in the first phase of the democratic transition of ethnically divided but politically united societies. In the former Yugoslavia, political polarization is carried out on a confessional/nationalist bases: Muslims support Bosniak candidates, Catholics support Croats, and Orthodox candidates support Serbs. The area of the Western Balkans follows the process of nationalization of nations. It created a particular kind of asymmetry in political development, but at the same time, nationalism was established as the most expansive force in this region. These societies do not understand the identity between nations and states that classical European states comprehend. In these societies, enlightenment universalism and liberalism never acquired their role in the old nation-states. With Yugoslavia’s disintegration, the ruling elites’ central role, and the acquisition and consolidation of power, was the construction of ethnonational identity. However, it was accompanied by extraordinary violence, the most aggressive expression of the rebirth of nationalism, followed by ethnonationalism and religious nationalism.

The geopolitical approach is adequate in explaining nationalism in the Balkans and that more promising future scenarios can be developed based on it. The basic principle is that understanding the past gives us the key to understanding the future. Understanding the roots of nationalism and its role in Yugoslavia’s disintegration means predicting its chances in the future (Sekulic, 2011). After almost three decades of top-down governance or the application of various Western concepts and strategies, the promise of a European perspective, the Western Balkans remain an example of profound asymmetries and structural imbalances that firmly position it as an unstable periphery of the European Union (EU). As the complex social reality of the region’s countries is burdened by political instability and economic and social depression, there is a need to discuss the applied matrix of European and Western enlargement policy. The promised prosperity and stability of the region have been lacking, and the legacy of the implemented Western policies is

---

²⁰ According to two historians, Andrea Feldman, the director of the Open Society Croatia Institute, and Slobodan Markovic, a research associate at the Institute for European Studies in Belgrade, after the wars, the territory of the former Yugoslavia, which was characterized by multi-ethnicity for centuries, significantly changed its ethnic picture. The number of Serbs in Croatia has decreased from 600,000 to around 180,000, so they no longer represent a significant factor in Croatia; B&H is divided into Serbian, Bosnian and Croat parts; less than 100 thousand Serbs remained in Kosovo; in Vojvodina, the number of Hungarians decreased, while the number of Serbs who came from Bosnia and Croatia increased; in Macedonia for a long time there has been a tendency to create territories predominantly inhabited by Macedonians, that is, Albanians. (Radio Slobodna Europa, 2004)

poverty, extreme unemployment, emigration, the collapse of public policies, and continuous economic collapse, whose effect is amplified by Covid-19, as well as reactivation of existing crisis hotspots: B&H, Kosovo, and North Macedonia.

In Radio Free Europe, the “Most” edition discussed whether the war goals from the 1990s are still current in the Balkans. The interlocutors were two historians - Dubravka Stojanović from Belgrade, Serbia and Tvrtko Jakovina from Zagreb, Croatia. “Not only are the wars of the 1990s not closed in the former Yugoslavia, but World War II issues are still actual, and there are occasional “entries” into World War I. In the coming years, with the hundredth anniversary of the end of World War I and the Yugoslav state’s emergence, some unfinished issues will re-open that are not only historiographical. The goals of the wars are still confirmed in some ways because there are frozen conflicts that were stopped at one point. It is undoubtedly valid for Kosovo, B&H, and North Macedonia. There is no potential for war anymore, but we should be careful not to escalate conflicts in societies that have remained permanently unhappy after the war. If people live in the past, constantly bringing the new generation back to 1941 or 1991, then there is a possibility that these issues will occur again. Because, in fact, we constantly live in a militarized atmosphere, we constantly have the same enemies, and we constantly look at our neighbors with distrust (Karabeg, 2016).

These wars are not ideologically over. Ideologies are still on the table and in people’s minds. Almost thirty years after the end of the last wars, we can still see the ruins of all the countries that fought - from Dalmatia, B&H, and Kosovo, to the center of Belgrade. One of the consequences of the war ending was the unresolved border disputes between the states of the former Yugoslavia. There are disputed borders between Serbia and Croatia; B&H has border disputes with Serbia and Croatia. There is also a border dispute between Kosovo and Montenegro and the border between Serbia and Kosovo. According to historians such as Dubravka Stojanović, the characteristic of Yugoslav wars is that the international community intervened in several cases - B&H, Kosovo, and North Macedonia. It ended the war by calling against ideologies of ethnic cleansing and weapons and for more robust human rights. In the name of that, armistices and peace agreements were signed. However, on the ground, the victory of those ideas and ideologies is apparent. Thus, the victory of the force of arms. The Republic of Srpska (RS)²¹ has constant tendencies toward secession, as the question of the north of Kosovo is constantly raised. There are statements on Herzeg-Bosna²² as Croatian territory in B&H. In Marko Perkovic Thompson’s²³ song “Are

---

²¹ It is one of the two entities of B&H, the other being the Federation of B&H, FB&H. In B&H, there is an additional District, Breko District.

²² It was an unrecognized Croat proto-state in B&H during the war, sanctioned in the ICTY, Hague Tribunal as a joint criminal enterprise and with crimes against humanity.

²³ He is a Croatian musician who has attracted controversy in the media over his performances and songs, which glorify or promote the World War II-era Croatian fascist Ustaše dictatorship. His songs feature patriotic sentiments and relate to religion, family, the Croatian War of Independence, politics, and media, but they also contain notorious references to war crimes. As a result, the local authorities prohibited the band from performing in Amsterdam concerning neo-Nazism in 2004.

you beautiful” - the official song of Croatian fans approved by the Croatian Football Association - Herceg Bosna is spoken of as Croatian territory. Moreover, in the recent election campaign on the occasion of the referendum in the Republic of Srpska (RS), there were conflicts on the Croatian right over the status of Bosnian Croats - between those who support the status quo and those who believe that Croats should get a third entity reminiscent of Herzeg-Bosna (Karabeg, 2016).

The Balkan paradigm of constant hybrid wars demonstrates it clearly in the historical and current circumstances, particularly in B&H. The constant fabrication of dangers (a stimulant) that threaten the alleged survival of an ethnic group creates a psychosis of fear, uncertainty, and defensive internal cohesiveness, making it impossible to discern the dangers to the existence of people coming from that group. It is rapidly transferred from one religious group (nation) to another in which the same processes occur, creating a chain of imaginary interethnic threats (Hadžič, 2021).

Ukraine - Russia warfare catalyzes the evolution and growth of the Western Balkan disputes and issues, i.e., Kosovo - Serbia, Montenegro, and North Macedonia cases, and most significantly in B&H, during the most severe crisis since the war's end. Consequently, based on numerous local, regional, and international media reports, Orthodox crosses are a part of folklore at rallies in the Serbian capital, Belgrade, and Bosnian Serbs entity capital, Banja Luka, as the Putin murals, Russian flags, and the letter “Z.”

2.3 Peace and Conflict Philosophy and Enlightenment

Within the theoretical foundations of polemology, we can state that the relationship with scientific disciplines, polemology is the science of War - its causes and consequences. However, some theorists use the term polemology in a much broader sense. Polemology is a relatively young science closely connected with philosophy, sociology, politics, military sciences, history, economic sciences, legal sciences, technical sciences, psychology, pedagogy, morals, and the science of international relations. The peace and structural conflict mechanisms and associated phenomena are current, complex, multidisciplinary, and multidimensional problems. Thus, polemology and irenology - the problems of War and peace as two opposite but still causal related phenomena. Therefore, we must primarily be following the field of epistemological-methodological bases of irenology, theoretical bases on peace, and recommendations to the subjects to establish, develop, and maintain this critical phenomenon for the free life and prosperity of individuals, social groups, nations, states, and people on Earth. The subject of irenology means peace and problems related to it in totality; from the individual level - man is the bearer of specific peace processes, from families and social groups to states and the international community. It starts from th

axiom that peace in totality is a single whole with its own unique and individual rounded wholes and parts, from separate peace through peace in specific periods or regions to current and future (hypothetical) peace in the international community. The theory of irenology, in the narrow sense, means only the kind of theory that has an objective, scientific character (scientific theory), i.e., which explains phenomena, objects, and processes in the field of peace and enables a deeper approach to its research and knowledge. It contains all the structure elements (subject, basic concepts; basic attitudes (principles and postulates); hypotheses; scientific laws, and theorems). Thus, scientifically explained and verified. The language of Irinology is a specific system of signs adopted by the convention that has a fixed meaning and serves to communicate and express thought content in establishing, developing, and maintaining peace. The irenology represents a set of scientifically verified knowledge, theoretically and practically tested rules and norms, and practical activities, instruments, and procedures that enable access to peace points. It should be a path to peace research and peace enlightenment. Thus, acquiring new scientific knowledge, integrating it into a unified theory, and improving sociopolitical issues. The term peace means a phenomenon in the developing human society characterized by processes and relations of cooperation, tolerances; mutual arrangements; relative equality; resolving conflicts and conflicts in a peaceful, civilized manner; and the free expression of individuals and social communities and associations. At the same time, Gaston Butul believes that polemology is the science of War and peace as two interrelated phenomena. In order to preserve peace, in Butul's opinion, studying a broad range of social phenomena and activities, including a positive methodology with seven levels of research, then philosophy, sociology, and culture, is necessary. He is mainly committed to the connection of polemology with the education of the people and believes that enlightened people cannot be manipulated (Sakan,2008).

Conflicts within countries and societies are the most common and destructive form of political violence. Therefore, sustainable peace requires working across socioeconomic growth, human security and quality of life, trust in government, and attitudes about antagonism and violence. The development of international law is prolonged and conservative. Only the United Nations (UN) has managed to achieve modest but significant and concrete progress in the development of world law. Kant made it clear that peace is a rational and moral imperative of human nature and that the right steps must be taken to make it a reality one day. "He finds guarantees for achieving peace in the moral doctrine and thus rejects using force to establish peace. Moreover, he bases relations between states on cooperation, not competition, so some elements of his project are reminiscent of solutions applied in the collective security system" (Cvrtila, 1996). At the same time, the absence of morality and ethics related to conflict, particularly its transformation, hinders people's ability to understand peace and its values. It adversely influences overall critical human security

and the significance of sociopolitical stability. Conflicts are often associated with nationalism, "majority and minority narratives," and discourses of supremacy. Therefore, education and enlightenment on the harmful effects of these notions are crucial. Peace must be an eternal global aspiration and norm of social life.

What is enlightenment, or precisely enlightenment in peace manners? The rise of the nation-state and the revolution in military technique prompted peace thinkers of the Enlightenment to take the first steps toward serious consideration of an international approach to the prevention of war. The peace societies which began to emerge after the Napoleonic Wars for the first time were the concern of millions rather than thousands. Although they suffered drastic reversals and were quickly silenced by the shrill sound of patriotism whenever a new war broke out, they quickly came back to life when the costs of such a war were reckoned up. It is easy to dismiss the nineteenth-century peace movement for placing too much faith in the power of persuasion and for underestimating the strength of militarism. Yet the First Hague Peace Conference of 1899 did achieve practical results in the fields of arbitration and the regulation of rules of war, while peace and disarmament were placed on the international agenda, where they have remained ever since (Gittings, 2012). Enlightenment is an ordinary way of being that, once established, means that an individual is compassionate and at peace, has a sense of inner wholeness, and tends to live in the present. The enlightened person is insightful and open-minded. He/she can see the world with great clarity, without attachment to preconceived ideas about people, places, and things. It enables him/her to observe the social and political existence without adverse judgments (antagonism, prejudice, and violence).

Kant confirmed the ability to construct a rational peace program, whose structure of principles attracts and whose connection of state, national, and cosmopolitan principles has a case-by-case approach to peace and political approaches that are not surpassed. Kant sees peace as a civic duty and wishes humanity to find sufficient arguments to create the conditions that will create a diplomatic union of sovereign and free states. That is, states are based on republican principles. Such a cycle requires a more extended period, Kant believes, but he also realizes that in time society will create the preconditions for fulfilling the goal and achieving a state of eternal peace. Today, we are only participants in the process of future world peace. However, we should not be discouraged in action. However, to say that Kant was on the trail of solving this problem by this work would only be challenging. It is the continuous work of all participants and the constant strengthening of rights and laws. We can say that Kant's constant emphasis on accessible and legal dispute resolution mechanisms has been beneficial in this process. His final rejection of the right to War and the promotion of the right to equality and freedom are today's foundations of the attempt to establish a peaceful society. So far, all the political indicators tell us that Kant was on the course of

a solution to establishing eternal peace. His concepts are contemporary and active, and his quest for grounding is also tried and tested in practice.

A conscientious effort is needed to reverse the theory generation versus Peace and conflict theory-testing research tension in favor of the former. Thus a paradigm shift in Peace and Conflict Research to generate and build new theories. It may necessitate changes in the Peace and Conflict Studies curriculum, capacity building, and change of attitude to encourage the teaching and adoption of appropriate methodology for theory building (Akinyoade, 2013). For normative decisiveness, encouraging would be the availability of schools and higher education institutions to those associations that offer non-profit educational, sports, scout, cultural, spiritual, information programs, programs for the development of democracy, civil society, tolerance, non-violence, interculturalism, programs of national minorities and the like—moreover, cooperation of educational institutions with the non-governmental sector through completing curricula with optional subjects. At the same time, there should be development and application of interdisciplinary treatment and implementation of intersectoral measures to combat violence and increase security in educational institutions. The dimensions should refer to developing school curricula that will include interdisciplinary and interdepartmental education of educators, students, and parents, focusing on violence, non-violent behaviors, and the emergence of xenophobia and racism among young people.

Introducing a service-learning methodology in the curricula of higher education institutions and secondary schools can increase the involvement of young people in society, ensure the evaluation of volunteer work through the assessment system, introduce education for civil society and achieve a more vital link between education and social communities. As a European subregion, the Balkans is a source of conflicts and wars, but also for inherent rules, paradigms, and norms of tolerance and coexistence of ethnic groups, religions, and people. There have been ethnic cleansing, genocide and cultural genocide, toponymic modifications of places, mass rapes, and substantial human losses of over 100,000 young biologically and economically productive people. In the problematic vortices of life, burdened by the whirlwinds of cyclically repeated destruction, the peoples of the Balkans are, as much in the name of the blessings of peace as out of the necessity of survival, creating authentically and potentially universal strongholds of cooperation, harmony, gender, cultural, and even spiritual synthesis, and there is no reason not to do so. For peace, the Balkans do not need great revolutionary upheavals but the small deeds of millions of people (Sakan, 2008).

Conflicting values need to be recognized mainly in transitional societies. On the one hand, there is a growing nationalism, a sense of threat and resistance to opening up and connecting with other nations,

and on the other hand, a growing desire for nuclear weapons or to join the European Union (EU) and Euro-Atlantic (NATO) integration in the Western Balkans, and connect with the rest of the world. The US State Department report on religious freedom for 2018 stated that religious intolerance is rising in Croatia, especially on the Internet. The Council of Europe had similar warnings of pro-Ustasha graffiti intimidating minority religious communities in occasional verbal and physical assault cases (USDOS, 2018).

3. Results and Conclusion

With the representation of neoliberalism, globalization, crises of global democracy, and the increase of radical nationalism, contemporary sociopolitics maintains historical ideological, racial antagonistic, and national supremacy forms. However, their conflicting relations entered the very being of humanity's sociopolitical existence in the contemporary epoch. Although a liberal conscience can be reassured by the fact that genetics has not found much difference among the peoples of the world, it is irrelevant to the problem of racism. It is a moral and political subject. In the sphere of flexibility, it established an association with nationalism. Nationalism, in particular, succeeds, initiates, and homogenizes the national masses as a nationalist narrative about the threat to national territories or injustices that are allegedly done, being done, or will be done. Racism is often associated with nationalism. However, neo-racism and nationalism ignore insights into group differentiation. The narratives of race genetics were scientifically disguised prejudice. The complete social attitude must change, starting with the institutionalization of civic education and school peace pedagogy. The racist and nationalist antagonistic mind can be liberated through enlightenment. However, first, one must notice how the national, ethnic, and religious mind functions.

All societies should take a step away from nationalism, especially in regions with conflict-affiliated motivations. Racism can be enforced in regions with zero racial diversity historically/currently within structural mechanisms of conflict, overwhelmed by the ethnonational and ethnoreligious culture of antagonism and fear. Accordingly, Balkan sports racism is correlated with ethnoreligious nationalism. Nationalism is potent, especially in regions with conflict-related structural mechanisms. However, people do not comprehend racism because these societies are not racially diverse.

The power of (ethno) nationalism is apparent in Western Balkans. Ethnoreligious matrices and adverse sociopolitical dynamics in Croatia, Serbia, B&H, Kosovo, and Montenegro affect the region's peace progress and overall prosperity. However, since the break-up of Yugoslavia, it has been deeply rooted in the culture. War and the post-war sociopolitical process have reinforced ethnoreligious collectivism. It

created ethnoreligious homogenous territories and ethnonational radicalism with far-right patterns. Balkan historical and current ethnoreligious and national paradigms construct differences and maintain a culture of fear and hostility.

The peace philosophy seeks to advance human society marked by processes and relations, cooperation, tolerances, mutual arrangements, and parity to resolve violent, non-violent, or ideological conflicts within the liberty of manifestation of individuals and societies. Thus promoting general civilizational and societal progression, be it socioeconomics, technology, politics, legislation, democracy, or human rights. The philosophy and approach to conflict, specifically its transformation, should consider the nature of conflict change, considering legal, moral, and ethical theories and values. Education for human rights and democratic citizenship, and thus peace understanding and pedagogy, can have a strategic position that seeks knowledge, enlightenment, and prevention programs to reduce violence and discrimination. Every country should have National Programs to eliminate discrimination against people belonging to national minorities, immigrants, and others. In addition, the aim should be to educate young generations on tolerance, a culture of peace, and non-violent conflict resolution, promote racial, ethnic, and religious equality, and raise awareness of inequalities in mainstream education.

Conflict is inherent in human behavior. However, knowledge and willingness for sociopolitical enlightenment in peace rotations can harness conflict through nonviolent means to transform societies and radical collective behavior. It is time to establish an appropriate directive for young generations from educational systems, dominant politics, and societies which has been lacking to the present day. The insufficient or malformed knowledge of facts related to historical events, violent behavior, chauvinism, and violations of other people's rights is evident.

References

- Abascal, S. (2018). Discurso de Santiago Abascal en Vistalegre. EspañaViva, https://www.youtube.com/watch?v=t_CIfZ5amIE
- Akinyoade, D. (2013). Theories in peace and conflict research. A paper presented at the International Conference of the Society for Peace Studies and Practice (SPSP). "Defining and Rethinking Peace and Security Systems in Transitional Democracies" Venue: Ekiti State University, Ado-Ekiti, Nigeria.
- AlJazeera, (2017). Nacionalizam, rasizam i huligani na tribinama u finalu Nogometnog kupa BiH (Nationalism, racism and hooligans in the stands in the finals of the BiH Foot-

ball Cup), <https://balkans.aljazeera.net/news/sports/2017/5/18/nacionalizam-rasizam-i-huligani-na-tribinama-u-finalu-nogometnog-kupa-bih>

Bandzovic, S. (2019). Nedovršena prošlost u vrtlozima balkanizacije: Refleksije “istočnog pitanja” u historijskoj perspektivi (The Unfinished Past in the Vortices of Balkanization: Reflections on the “Eastern Question” in Historical Perspective), *Historijski Pregledi*, 2, 33-71.

Brenner, Y. and Frows, B. (2019). Forced to leave: Comparing destination options of Venezuelans and Syrians, Mixed Migration Centre, <https://mixedmigration.org/articles/forced-to-leave-comparing-destination-options-of-venezuelans-and-syrians/>

CBC, (2022). Europe’s different approach to Ukrainian and Syrian refugees draws accusations of racism, <https://www.cbc.ca/news/world/europe-racism-ukraine-refugees-1.6367932>

Centar za Mirovne Studije, (2009). *Zvoni za Mir (Ring for Peace)*. Zagreb: ACT Printlab. https://www.cms.hr/system/publication/pdf/3/Zvoni_za_mir_2009.pdf

Cipek, T. (2019). *Historijski revizionizam u Bosni i Hercegovini, Socijaldemokratska politika sjećanja između dva totalitarizma (Historical revisionism in Bosnia and Herzegovina, Social democratic politics of memory between two totalitarianisms)*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stifting

Cipek, T. (2017). The Spectre of Communism Is Haunting Croatia. *Politička Misao*, 54(2), 150-169.

Cvrtila, V. (1996). Vječni mir i novi svjetski poredak (Eternal peace and a new world order). *Politička Misao : Časopis za Politologiju*, 33 (1), 55-69.

David, F. (2019). *Jesmo li čudovišta (Are we monsters)*. Beograd: Službeni Glasnik.

Ford, M. (2019). Deutsche Welle, DW, Rasizam i nacionalizam u balkanskom nogometu (Racism and nationalism in Balkan football), <https://www.dw.com/hr/rasizam-i-nacionalizam-u-balkanskom-nogometu/a-48115587>

Gilroy, P., Sandset, T., Bangstad, S., Holbjerg, G. (2019). A diagnosis of contemporary forms of racism, race and nationalism: a conversation with Professor Paul Gilroy, *Cultural Studies*, 33(2),173-197

Gittings, J. (2012). *The Glorious Art of Peace: From the Iliad to Iraq*. Oxford: Oxford University Press.

- Grattan, S. (2020). Venezuelan migrants face rising xenophobia in Latin America. *The New Humanitarian*, <https://www.thenewhumanitarian.org/news-feature/2020/02/13/Venezuelan-migrants-xenophobia-Latin-America>
- Goleman, D. (2008). *Socijalna Inteligencija: Nova Nauka o Ljudskim Odnosima*. Beograd: Geopetika.
- Grdelj, S. (1999). Klerikalizam, etnofiletizam, antiekumenizam i (ne)tolerancija (Clericalism, ethnophiletism, anti-ecumenism and (in) tolerance). *Sociologija*, 41 (2), 143-164.
- Hadziselimovic, R. (2019). Balkanski neorasizam-lupus in fabula. *Dijalog-Casopis Za Filozofiju i Drustvenu Teoriju*, (3-4), 84-104.
- Hadzic, F. (2020). The Politicization of Religion and the Sacralized Balkan Nations Regarding Bosnia and Herzegovina. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe (OPREE)*, 40(7), 105-131.
- Hadžić, F. (2021). Agnosticism and Atheism as Amoralism and Anti-Ideological Sociopolitical Paradigm in the Balkans, Specifically in Bosnia and Herzegovina, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41 (2), 69-85.
- Hadžić, F. (2021). Ethnoreligious political dispute, conflict management, leadership, and civic inclusion: the Balkans and globally. *Istanbul Aydin University Journal of Social Sciences*, 13(3), 619-638.
- Hadžić, F. (2022). Educational segregation and discrimination in Bosnia and Herzegovina and criticalpeace: Transgression of ethnic-ideological utilization of youth. *Psychology Research on Education and Social Sciences*, 3(2), 25-41.
- Haracic, A. and Novic, I. (2020). Tacno.net., Rasizam, nacionalizam i virus uma (Racism, nationalism and the mind virus), <https://www.tacno.net/novosti/rasizam-nacionalizam-i-virus-uma/>
- Hughson, J., Skillen, F. (2014). *Football in Southeastern Europe, From Ethnic Homogenization to Reconciliation*, UK: Routledge.
- International Labour Office (ILO), International Organization for Migration (IOM) and Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (2001). *International Migration, Racism, Discrimination and Xenophobia*.
- ICTY, International Criminal Court for the former Yugoslavia, case number IT-04-74-T, the Prosecutor versus Prlic et al.

- International Crisis Group, (2019). A Way Out of Latin America's Impasse over Venezuela, Briefing 38, Latin America and Caribbean.
- Jasnic, I. (2022). Blic.rs, Prvi put u istoriji većina građana srbije protiv ulaska u eu Veliko istraživanje Ipsosa: Ključni razlog za to su PRITISCI IZ BRISELA koje trpimo zbog Rusije (For the first time in history, the majority of Serbian citizens are against joining the EU The great Ipsos survey: The key reason for that is the PRESSURE FROM BRUSSELS that we are suffering because of Russia), <https://www.blic.rs/vesti/politika/prvi-put-u-istoriji-vecina-gradjana-srbije-protiv-ulaska-u-eu-veliko-istrazivanje/71wlnbr>
- Kaser, K., Halpern, J. (1998). Historical myth and the invention of political folklore in contemporary serbia. *Anthropology of East Europe Review*, 16(1), 89-107.
- Karabeg, O. (2016). Slobodna Europa, Da li su završeni jugoslovenski ratovi devedesetih? (Are the Yugoslav wars of the nineties over?). <https://www.slobodnaevropa.org/a/most-ratovi-balkan/28026146.html>
- Limbergen, K., Colaers, C. and Walgrawe, L. (1989). Societal and psycho-sociological background of football hooliganism. *Current Psychological Research & Reviews*. 8 (1), 4-14.
- MacCullagh, W. (2013). *The Industrial History Of Free Nations, Considered In Relation To Their Domestic Institutions And External Policy*. London: Chapman and Hall, 1 (2).
- Marusic, Z. (2011). Rat i klerikalizam (War and clerical), Seminarski rad za kolegij Kulture Srednje Europe, https://www.academia.edu/25319159/Rat_i_klerikalizam_kroz_primjer_Dobrog_vojaka_%C5%A0vejka_
- National Human Genome Research Institute, (2005). Race, Ethnicity, and Genetics Working Group, The Use of Racial, Ethnic, and Ancestral Categories in Human Genetics Research. *Am. J. Hum. Genet.*, 77(4), 519–532.
- Ortega, J. (2019). Discurso completo de Javier Ortega Smith en Vistalegre Plus Ultra, <https://www.youtube.com/watch?v=nyHXhEQUKgE>
- Perica, V. (2020). Front Slobode, Vjekoslav Perica: “Mitomani” - Ništa im nije toliko opasno kao ideja bratstva i jedinstva (Vjekoslav Perica: ”Mythomaniacs” - Nothing is as dangerous to them as the idea of brotherhood and

unity), <https://www.frontslobode.ba/vijesti/komentar/152147/vjekoslav-perica-mitomani-nista-im-nije-toliko-opasno-kao-ideja-bratstva-i-jedinstva>

Pirocracy, (2019). Urban Dictionary, Genocracy, <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Genocracy>

Post, J. (2008). *The Mind of the Terrorist: The Psychology of Terrorism from the IRA to al-Qaeda*. New York: St. Martin's Press.

Radio Slobodna Europa, (2004). Balkanski narodi - pokusni kunići, <https://www.slobodnaevropa.org/a/823629.html>

Sakan, M. (2008). *Studije Mira: Polemologija I Irinologija (Peace Studies: Polemology And Irinology)*. Banja Luka: Nezavisni univerzitet Banja Luka (NUBL).

Sekulic, D. (2001). Je li nacionalizam hrvatska sudbina? (Is nationalism Croatian destiny). *Revija za Sociologiju*, 32(3-4), 157-174.

Tacno.net, (2014). Lord Owen: Tuđman je bio rasista, želio je proširiti Hrvatsku na BiH (Lord Owen: Tudjman was a racist, he wanted to expand Croatia to BH), <https://www.tacno.net/novosti/lord-owen-tudman-je-bio-rasista-zelio-je-prosiriti-hrvatsku-na-bih/>

The Guardian, (2018). The ugly spectre of racism in football on the rise across Europe, <https://www.theguardian.com/football/2018/dec/16/racism-on-the-rise-across-europe-football-raheem-sterling-chelsea>

Trost, T. and Kovacevic, N. (2013). Football, hooliganism , and nationalism: the reaction to Serbia's gay parade in reader commentary online. *Cultures, Commerce, Media, Politics*, 16(8), 1054-1076.

USDOS, (2018). Report on International Religious Freedom: Croatia, <https://www.ecoi.net/en/document/2011081.html>

Zgodic, E. (2005). Politike fantazija: O ratu protiv Bosne i Hercegovine (Fantasy politics: About the war against Bosnia and Herzegovina), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Article Information Form

Author(s) Contributions: The article has a single author.

Conflict of Interest Disclosure: No potential conflict of interest was declared by the author.

Supporting/Supporting Organizations: No grants were received from any public, private or non-profit organizations for this research.

Ethical Approval and Participant Consent: Scientific, ethical and citation rules were followed during the writing process of the study titled “Sociopolitics, Psychology, And Genocracy of Global Nationalism and Neo-Racism; Peace and Conflict Philosophy”; No falsification has been made on the collected data, and the ”Universal Journal of History and Culture” has no responsibility for all ethical violations that may be encountered, and all responsibility belongs to the authors.

Tarih Ders Kitaplarında Arap ve Ortadoğu Algısının Dönüşümü: Tek Partiden Demokrat Partiye Geçiş

Ahmet Emin Dağ¹

Öz: Türkiye Cumhuriyeti, başlangıcından bu yana tarih yazımı ve öğretimi konusunda dönemsel olarak farklılaşan bir takım önceliklere sahip olmuştur. Tek parti döneminin önceliklerinden biri yeni bir ulus inşa etmek olduğu için, buna uygun bir tarih öğretimi kaçınılmazdı. Türk Tarih Tezi ile başlayan dönemsel arayışlar, Cumhuriyet neslinde oluşturulmaya çalışılan “biz” şuurunun bir de “diğerleri” kısmını birlikte oluşturmuştur. Tek parti döneminde, geçmişle yüzleşme ve yeni bir gelecek inşa etme kaygısındaki elitlerin, bu geçmişin bir parçasını oluşturan Araplarla hesaplaşması kimi zaman dinin toplumdaki rolüyle yüzleşmesini de beraberinde getirmişti. Ancak ülkedeki toplumsal dönüşüm ve uluslararası gereklilikler tek parti dönemini bitirdiğinde, yıllardır inşa edilen birçok müfredat maddesi ile birlikte Arap imajı da değişmeye başladı. Geçmiş ders kitaplarında dine, Ortadoğu’ya ve Araplara dair sıklıkla rastlanılan üslup yerini yeni bir dile bıraktı. Cumhuriyet tarihinin ilk iki döneminde yazılmış tarih ders kitaplarındaki bu dönüşüm, tarih yazımının dönemsel ihtiyaçlara boyun eğse dahi uzun vadede kendi gerçeklerini dayatacağını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap, Demokrat Parti, Ortadoğu, Tarih Eğitimi, Tek Parti Dönemi

Transformation of Arab and Middle East Perception in History Textbooks: Transition from Single Party to Democratic Party

Abstract: The Republic of Turkey has had a number of periodically differing priorities in historiography and history teaching since its inception. Since one of the priorities of the single-party era was to build a new nation, accordingly an appropriate history teaching was inevitable. Periodic searches, which started with the Turkish History Thesis, also created the “others” part along side with the “us” consciousness that was tried to be formed in the Republican generation. During the single-party period, the elites, who were anxious to face the past and build a new future, paid off with the Arabs, who were a part of this past, and this lead sometimes to bring religion to face its role in society But when the social transformation in the country and international requirements ended the one-party period, the Arab image began to change, along with many curriculum items built over the years. The frequently encountered style on religion, the Middle East, and the Arabs in past textbooks have left its place to a new language. This transformation in the history textbooks written in the first two periods of the history of the Republic has shown that even if historiography yields to periodic needs, it will impose its own realities in the long run.

Keywords: Arab, Democrat Party, History Education, Middle East, Single Party Period

¹Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği, İstanbul, Türkiye, ahmetemindag@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8589-1102

1. Giriş

Tarih bilimi, bir toplumun köklerinin nerelere uzandığını, içinde buldukları coğrafyanın onlar için ne anlam ifade ettiğini ve gerçekte kim olduklarını anlamaya yarayan en önemli araçtır. Bu anlamda tarih, bir toplumun “biz” şuurunu oluştururken aynı zamanda, dünyadaki diğer insanların kim olduğunu ve geçmişten bugüne yaşadıklarını anlamamıza yarayan ve “ötekiler” hakkındaki şuurumuzu belirleyen en etkin araçtır.

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren bu anlamda hem kendini hem de diğerlerini tanımlamak üzere tarih bilimiyle sıklıkla ama çapraşık bir ilişki kurmuştur. Bunu yaparken, tek parti döneminden başlayarak günümüze kadar uzanan süre içinde farklı şekillerde seyreden bu ilişki sürecinde kimi zaman tarihin içeriği ve üslubu, anakronik bir şekilde, zorlanmıştır.

Bu çalışma, söz konusu zorlamaların görünebileceği “Arap” ve “Ortadoğu” imajı üzerine tarihsel dönüşümü anlamayı hedeflemektedir. Bu çalışmada kullanılan yöntem, doküman incelemesi yoluyla toplanacak olan verilerin içerik analizine dayanmaktadır. Doküman incelemesi, çalışılacak konular hakkındaki ilgili yazılı ve basılı belgelerin analizini içermektedir. Burada bizim dokümanlarımız cumhuriyet tarihinin ilk iki döneminde yazılmış olan belli başlı tarih kitapları olacaktır. Bu kitaplar makalenin ilgili bölümlerinde liste halinde verilecek ve hangi kitaplardan alıntı yaptığımız daha kolay takip edilebilecektir. Döneme ilişkin tarih ders kitaplarından elde edilmiş olan bulgular, metinsel unsurların içeriği ve üslubu bakımından ele alınmaktadır. Bu çerçevede dönemin siyasi gelişmelerine paralel olarak şekillenen düşünsel ve kültürel değişim ile dine dair yaklaşımları da barındıran “Ortadoğu” ve “Arap” algısında ne gibi bir dönüşümün olduğu anlaşılmasına çalışılacaktır.

“Tek Parti Dönemi” denilince modern Türkiye tarihine özgü en izah edici kategorilerden biri olarak Atatürk ile İnönü dönemleri, yani 1923-1950 arası dönem kastedilecektir. “Demokrat Parti Dönemi” ise tartışmasız 1950-1960 arasındaki yılları ifade etmektedir. Bu açıdan çalışmanın araştırma evrenini, 1923-1960 yılları arasında Türkiye’de basılan ve okutulan belli başlı tarih ders kitapları oluşturmaktadır. Bu çerçeveye bağlantılı biçimde “Ortadoğu” ve o bölge ile özdeşleşmiş “Arap” “İslam” ve “Peygamber” gibi konuların dönemselsel değişimi izlenmeye çalışılacaktır.

Daha önce tek parti ve Demokrat Parti dönemlerindeki tarih ders kitapları ve tarih eğitimine dair farklı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların tamamına yakını ya tek başına “tek parti dönemindeki” tarih ders içeriklerini veya tek başına Demokrat Parti dönemi tarih ders kitaplarının içerikleri ile ilgili farklı konuları

ele almaktadır. Bu anlamda tek parti ve Demokrat Parti dönemlerindeki, iki tarihsel döneme ilişkin tarih ders kitaplarında “Arap” ve “Ortadoğu” kavramları üzerinden karşılaştıran çalışmalar bulunmamaktadır. Bunun bir istisnası olarak *Bülent Akbaba* tarafından yapılmış ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze tarih ders kitaplarındaki Arap imajını konu alan ve sınırlı sayıda tarih ders kitabını konu alan bir çalışma bulunmaktadır. Benzer şekilde, *Havva Akdağ*’ın hazırladığı Tek parti ve demokrat parti dönemlerini lise tarih ders kitapları üzerinden karşılaştıran bir yüksek lisans tezi bulunsa da, tezin içeriği, kavramsal ve içerik analizinden daha ziyade, tarih ders saatlerinin ve ders kitaplarının indeks incelenmesi ve karşılaştırılmasından oluşmaktadır.

2. Tarih Kitabı Yazmak

Tarih bilimi, insanlara mensup olduğu millete aidiyet duygusu konusunda güçlü veriler sunan, sadakatinin kökenlerini keşfetmesi ile ilgili tatmin edici yanıtlar veren bir bilim dalıdır. İnsan toplulukları nereden geldiklerini bilmeye duydukları ihtiyaç kadar diğer insanların geçmişlerini ve tecrübelerini öğrenmeye de muhtaç olduğu için, tarih bilimi insanlara “geçmiş” ile “şimdi” arasında bağ kurmasına ve “geleceğine” ışık tutmasında yardımcı olmaktadır (Kurşun, 2011, s. 4).

Tarih yazımı, “kaynağa güven” ve “tarafsızlık” gibi iki önemli bileşene dayalı olarak şekillenir. Ancak tarihi yazanın bir insan olduğu ve bu kişinin belirli bir toplumun üyesi olduğu dikkate alındığında, kendi toplumuna ilişkin tarihi verileri yazarken hislerinin etkisi altında kalabilme ihtimali göz ardı edilmemektedir. Bu etkilenme, tarihi olayları değiştirme ve çarpıtma şeklinde değil, ama kendi içinde bulunduğu koşullara göre önem sırasını değiştirme veya seçtiği kavramlarla kendini gösterebilmektedir (Togan, 1981, ss. 113-115).

Tarih kitapları, sadece müellifinin kapasitesi, kabiliyeti ve düşünüş biçiminden değil bununla birlikte yazıldığı dönemin siyasi, ekonomik ve kültürel atmosferinden etkilenerek ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyet dönemi tarih ders kitapları da bundan istisna olmadığı için bir yandan yazarlarının dünya görüşünü; hepsinden önemlisi yazdıkları dönemin düşünsel ve ideolojik önceliklerini yansıtmaktadır (Kartal, 2019, ss. 25-31).

Cumhuriyetin erken dönemlerinde yönetici elitlerin en önemli amaçları arasında millî kimliğin oluşturulmasında, etnik, dini, sosyal ve bölgesel farklılıkları bir potada eritip ortak değerlere dayalı bir yeni birey ve toplum oluşturmak bulunuyordu. Dolayısıyla tüm bilimsel ve sosyolojik araçlarla birlikte tarih eğitimi ve kitapları da böylesi bir ideali gerçekleştirecek hayati bir rol oynamak üzere kurgulanmıştı

(Yıldırım, Şimşek, 2017, ss. 367-389). Bu nedenle Cumhuriyetin ilk yıllarında, Türk tarihi ve onun yazımı konusu, toplumsal belleğin yeniden inşasında kilit unsurlardan biri haline gelmiş ve tarih dersleri bir anlamda toplumu yeni ideallere göre hazırlama ve milli kimliği oluşturmada temel roller oynamıştır.

Tarih dersinin eğitim sistemi içerisinde bu işlevini yerine getirmesinde en önemli materyallerden birini ders kitapları oluşturmuştur. Bu bakımdan ders kitaplarının tek parti döneminde sair zamanlardakinden daha fazla siyasi bir işlev kazandıkları rahatlıkla söylenebilir (Vurgun, Brina, 2021, ss. 126-139).

Batıdaki tarih yazımında, Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi sonrasında, dinin belirleyiciliği kaybolduğu için müfredat konusunda Avrupa etkisinin güçlü biçimde hissedildiği Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki tarih yazımında din ve onu ilgilendiren diğer olguların etkisi giderek zayıflamıştır (Durand, Durand, 2001, ss. 58-68). Benzer şekilde, seküler Türk kimliği oluşturma hedefi çerçevesinde hayatın tüm alanları tasarımılanırken, bunu desteklemek üzere, dini çağrıştıran her konu gibi “Arap” ve “Ortadoğu” ile zorunlu olmadıkça ilişki pek kurulmamış veya kurulduğunda da negatif bir ilişki olmasına özen gösterilmiştir. Tarih yazımında dinin baskın karakteri yerine milliyetçiliğin ön plana çıkarılması milli tarih üretilmesi açısından yakın vadede iş gördüyse de Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan ortamda farklı ulusların birbirlerinden uzaklaşması gibi bir sonuç yaratması bakımından potansiyel bir sorun alanı da oluşturmaktaydı (Göksun, 2011, ss. 24-28).

Bu anlamda Arap dünyasının tarihi yazılırken Türklerden nasıl bahsedildiği veya tam tersi Türkler kendi tarihini yazarken Araplardan nasıl bahsedileceği konusu sadece o dönemin değil, sonuçları günümüze dek uzanan önemli bir bilimsel içerik sorunu haline gelmiştir. Kısaca “biz” ve “öteki” ayrışmasını ileri taşıyan ve ulusların birbirinden nefret etmesiyle sonuçlanan bu tür bir tarih yazıcılığının, günümüze yaklaştıkça etkisini kaybettiği öne sürülmekle birlikte, en azından 20. yüzyılın ilk dönemlerinde oldukça popüler bir yöntem olduğu söylenebilir (Şimşek, Alaslan, 2014, ss. 1-19).

Cumhuriyetin ilk döneminde, büyük ölçüde gayrimüslim topluluklardan arındırılma sürecini de yaşayan Türkiye, Müslüman kimliği ile Türk kimliğinin iç içe geçtiği bir döneme girmişti. Bu geçişle birlikte ulus inşa sürecinde yeni bir kimlik oluşturulması gündeme geldiğinde, Türk milli kimliği içinde en fazla etkisi bulunan Araplar ve onları çağrıştıran her şey ötekileştirilme durumu ile karşı karşıya kaldı (Işık, Eşitti, 2018, ss. 161–186).

Cumhuriyetin ilk yıllarında genç nesle sadece var olan değerleri değil, aynı zamanda devrimler sayesinde ulaşılmak istenilen değerleri de benimsetme amacı doğrultusunda tarih ders kitapları birer araca dönüşmüştür. Buradan hareketle, yüzlerce yıldır birlikte yaşamış olan Türkler ve Araplar arasındaki

ilişkilerin cumhuriyet dönemi tarih ders kitaplarında nasıl ele alınacağı sorunun cevabı çok net olmasa bile, o dönem siyasilerinin zihninde “ne olması gerektiğine” dair fikir netti. Bu dönem Türk tarih ders kitapları yazarlar, Copeaux’un isabetli tasnifiyle, bir halkın diğer bir halkın tarihini sahiplenme derecesini ve laik bir devlet olarak İslam dinini nasıl sunacağı sorunsalının cevabını vermek zorundaydı (Copeaux, 2000, ss. 202-205).

Bir bölgeyi veya halkı ve inançlarını anlatırken kullanılan kavramlar, o halka ve bölgeye ilişkin müellifin gerçek düşüncelerini yansıtan en önemli ipucudur. Bu nedenle tarih eğitiminde kullanılan kavramsal çerçeve, kendi tarihimize veya başka bir toplumun tarihine nasıl bakıldığını, kavramların nesnel-öznel olma dengesinin nasıl tutturulacağı ve öğrencinin zihin dünyasını tümüyle etkileyecektir. Bu anlamda kavramların doğru yerde ve doğru biçimde kullanımı, tarih terminolojisinin doğru biçimde oluşturulması konusunda tek parti döneminde iyi bir sınav verildiğini söylemek mümkün değildir (Köstüklü, 2004, ss. 1-28).

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarih ders kitaplarını yazan tarihçilerin en önemli açmazlarından birini içinde buldukları ideolojik dönüşüm sürecinin baskısı oluşturuyordu. Özellikle tarihe yerel milliyetçi idealler gözlüğünden bakmak her ne kadar ulus oluşum sürecine hizmet etse de, tarih bilimine hizmet etmediği kesindir. Bu dönemde tarihçiler, Hobsbawm’ın deyiimiyle tarihçi olmayan insanların kullandıkları yalan yanlış hammaddeleri üretmek gibi bir misyonun başrol oyuncusu olma riski ile karşı karşıya kalmıştır (Hobsbawm, 1999, ss. 400-415).

Aslında cumhuriyet dönemi tarih kitabı yazarları da muhtemelen Walsh’ın işaret ettiği gibi, sadece geçmişte yaşanmış bir takım olayları anlatıp bırakmakla işlerini yapmış olmayacağını biliyordu. Bunun için olayları içinde buldukları tarihsel koşullar içinde yorumlasa bile, ilerlemeci anlayış konusunda cüretkâr genellemeler yapmak zorundaydı. Ama sonraki dönemlerde, bu genellemeler nedeniyle gerçeklerle tarihinin idealindeki düşünceler birbirine karışabilmiştir (Walsh, 2006, ss. 15-20).

Tarih yazımının, bir ulusun kendi ve diğer toplumlarla ilgili algısını inşa eden bilimsel bir kaygı ve aynı zamanda siyasi bir araç olması, hemen her ülkenin ortaklaştığı bir risk alanıdır. Bu riski fazlasıyla almış olan Cumhuriyetin ilk dönem yazarları, “bilimsel tarafsızlık” ile “misyoner tarihçilik” rollerinin birbirine karıştığı uyumsuz bir birliktelik oluşturmuştu. Bu dönemde üretilen eserlerin hedef haline getirdiği “diğerleri” algısının içeriği, sonraki dönem tarihçilerce farklı biçimde doldurulduğunda bu birlikteliğin büyümesi bozulmaya yüz tutacaktır.

3. Tek Parti Dönemi Tarih Ders Kitapları

Yeni Cumhuriyetin resmi eğitim politikalarına dair ilkeleri belirleyecek unsurlar, aslında çok erken bir tarihte 1921’de toplanan I. Maarif Kongresi’nde ilk defa dillendirilmişti. Bu ilkelerin en önemlileri eğitimin *millî, çağdaş ve dinamik nitelikte* olacağı şeklinde özetlenebilir. Aynı hedefler, 15 Temmuz 1923’te toplanan I. Bilim Heyeti (*Heyet-i İlmiyye*) toplantısında da yinelenerek, yeni devletin uygulayacağı eğitim müfredatı konusu ele alınmıştır. Bu toplantıda, tarih ve vatandaşlık eğitimi konuları öne çıkarken, 3 Mart 1924 tarihinde *Tevhîd-i Tedrîsât*’ın ilânı ve müfredat programlarında yapılan ilk büyük değişiklik gelmiştir. 23 Nisan 1924’te başlayan II. Bilim Heyeti (*Heyet-i İlmiyye*) toplantısında Türkiye Cumhuriyeti’nin ilkeleri ile bağdaşmayan ders ve konuların ayıklanması, din ve hanedan eksenli içeriklerin kaldırılıp yerine millî ve lâik nitelikteki içerikleri yerleştirilmesi kabul edildi (Kandal, 2019, ss. 387-412).

Osmanlının son dönemlerinde okullarda uygulanmakta olan tarih müfredatı, çok büyük değişikliklere uğramadan Cumhuriyet’in ilk yıllarında da yürürlükte kaldıysa da 1923’ten başlayarak ilk on yıl içinde kademeli değişiklikler yapılmıştır. İlkokullardaki tarih dersleri üçüncü sınıfta 1, dördüncü sınıfta 2 ve beşinci sınıfta 2 saat olmak üzere haftada toplam beş saat olarak okutulmaya başladı (Aslan, 2011, ss. 717-734).

Bu çerçevede 1928-1930 yılları arasında ortaöğretimde okutulacak olan tarih ders kitaplarının büyük bölümü oluşturuldu (Tablo 1). Bu dönem yazılan tarih kitapları arasında, *Tarih-i Umumi*, *Türkiye Tarihi*, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, *Türk Tarihinin Ana Hatları (Methal)* gibi dört kitap dikkat çekmiştir. Bizzat Atatürk’ün emriyle yazılan “Türk Tarihinin Ana Hatları” kitabı 1929 yılında ismi Türk Ocağı Türk Tarihi Tetkik Heyeti sonra Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (ve nihayet 1935 yılında Türk Tarih Kurumu olacak olan) heyet üyeleri tarafından kaleme alınmıştı. Bu çerçevede 1931 yılında kronolojik sırayı gözetten dört ciltlik yeni ders kitapları basıldı. Bunlar; “Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar” alt başlığını taşıyan *Tarih I*, “Orta Zamanlar” alt başlığını taşıyan *Tarih II*, “Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı – Türk Tarihi” alt başlığındaki *Tarih III* ve “Türkiye Cumhuriyeti” alt başlığını taşıyan *Tarih IV* adlı kitaplardan oluşuyordu (Akdağ, 2005, ss. 28-60).

Millî Mücadele döneminde ilkokullar için “*Millî Tarih*” kitapları yayınlayan Mehmet Fuat (Köprülü), aynı adla 1924 ve 1926 yıllarındaki düzenlemelere uygun daha hacimli iki kitap hazırladı. Meşrutiyet dönemi yazar ve öğretmenlerinden İhsan Şerif (Saru), Ahmet Refik (Altınay), Ahmet Halid (Yaşaroğlu) ve Emin Ali (Çavlı) ilkokullara yönelik olarak *Cumhuriyet Çocuklarına Tarih Dersleri*, *Çocuklara Tarih-i Osmanî*, *Türk Çocuklarına Tarih Dersleri* ve *Bizim Tarih* gibi adlarla ders kitapları yayınladılar (Çapa,

2012, ss. 1-28).

Seviye	Tarih	Kitap Adı	Yazarı
İlkokul	1924	Bizim Tarih	Ahmet Halit
İlkokul	1924	Milli tarih	Köprülüzade Mehmet Fuat
İlkokul	1925	Türkiye Tarihi	Ahmet Refik
İlkokul	1926	Cumhuriyet Çocuklarına Tarih Dersleri	İhsan Şerif
İlkokul	1927	Türk Çocuklarına Tarih Dersleri	Emin Ali
İlkokul	1927	Cumhuriyet Tarihi	İhsan Şerif
İlkokul	1928	İlk Mekteplere Tarih Dersleri	Ali Reşat
İlkokul	1928	Çocukların Tarih Bilgisi	Ahmet Refik
Ortaokul	1924	Yeni Tarihi Umumi I, II, III	Ali Reşad
Ortaokul	1923	Umumi Tarih I, II	Ahmet Refik
Ortaokul	1924	Türkiye Tarihi	Köprülüzade Fuad
Ortaokul	1924	Türkiye Tarihi	Hamid ve Muhsin
Ortaokul	1928	Umumi Tarih I, II, III	Emin Ali

Tablo 1. 1923-30 arasında okutulan ilk ve ortaokul tarih ders kitapları (Vurgun, Özdemir, 2020, s. 339).

Cumhuriyet döneminde geçmişin toplumsal ve siyasal yapısından farklı yeni bir toplumsal model inşa edilmesi hedeflendiği için, eğitimde geçmişin izlerini taşıyan birçok unsurun ayıklanması veya tamamen iptal edilmesi belirli bir süre almıştır. Bu süreç içinde geçmişten miras alınan ve olumsuzlanan birçok unsur gibi Osmanlı dönemi ile hesaplaşmanın bir bölümü bu tarih kitapları üzerinden yapılmıştır (Şeritoğlu, 2019, s. 55-59).

Tüm idealizmine rağmen 1924 yılı müfredatında, Avrupa merkezli tarih öğretimi çok fazla değişmemiş, Türk tarihinden ziyade, genel tarih ve Avrupa tarihine öncelik verilmişti. Ama bu programın Osmanlı döneminden en dikkat çeken farklarından biri ise İslam tarih ve medeniyetine yer verilmemiş olmasıydı. İlk, ortaokul ve liselerde uygulanan bu tarih programı, 1927 yılında bazı tadilata uğramışsa da; asıl değişiklik Türk Tarih Tezine göre 1930'dan sonra yapılmıştır (Alaca, 2017, s. 53).

Ders kitapları konusu yeni Cumhuriyetin genel anlamda tarih yazıcılığı konusundaki öncelikleriyle bağlantılı olduğu için sistematik bir bütünün parçası olarak kurgulanmalıydı. Yani ders kitaplarındaki içerik ve üslup yazarların bireysel kabiliyetlerinden daha ziyade merkezi bir planlamanın parçası olarak yürütülmeliydi. Yusuf Akçura ve Reşit Galip gibi tarihçi kişiliklerin TBMM'de milletvekili olması, yeni cumhuriyetin üretmeye çalıştığı tarih tezi çalışmalarında işi kolaylaştırmış ve Atatürk'ün direktifleriyle *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* bu siyasetçiler tarafından kurulmuştu. Geçmişle ve içinde bulunduğu

coğrafya ile hesaplaşmayı da içine alan *Türk Tarih Tezi* tarih-öncesi anlayışın laikliği ile bir altın çağ yaratmaya uğraşmıştır. Türk Devriminin katı-laik politikacıları, dünyevi köklerin birçok açıdan, Orta Asya'da ya da Anadolu kazı alanlarında İslam öncesi geçmişin toprak kazılarak çıkartılması sonucunda kanıtlanabileceğine inanmışlardı. Bu dönem kimi Türk tarih yazıcıları zamana ve mekana adaletsiz davranmak gibi bir yara almıştır (Behar, 1992, s. 197).

1924'te hazırlanan ilk temel eğitim programı, uygulamada görülen sonuçlara göre 1926 ve 1936 yıllarında yeni ihtiyaçlara göre yeniden revize edilmiştir. Türkçe okuma, tarih ve ahlak derslerinin ağırlık taşıdığı bu yeni müfredat içinde amaç, iyi yurttaşlar yetiştirmektir. 1936 yılından itibaren hazırlanan yeni program ise iktidar partisinin ilkelerine göre daha yoğun bir siyasi içerik kazanmıştı. Eğitim programları, temelde Türkiye Cumhuriyeti'nin esasları ve yetiştirmek istediği insan tipi hedef alınarak oluşturulmuş, içerikleri ve öğretim yöntemleri de buna göre belirlenmiştir (Budak, Budak, 2014, ss. 377-393).

Tüm bu sürece rağmen 1930'larda yazılan ders kitapları her ne kadar belirli bir ideolojik atmosferde yazılmış olsa da, en azından tarihin önemli noktalarını gözetmede önemli ölçüde insafli oldukları da söylenebilir. Örneğin, üslup bir yana, Ortadoğu coğrafyası ve özellikle Arabistan ve Araplarla ilgili tarihi ve beşeri anlatımların oldukça objektif ve tarihi kaynaklara uygun olduğu görülmektedir. İslam öncesi Arap coğrafyasına dair tasvirler, gelenekler, beşeri özellikler, dini yaşam, siyasi durum ve hatta edebiyat konusunda dahi yüksek düzeyli bir bilgi anlatımı söz konusudur (*Kemalist Eğitimin Ders Kitapları (1931-1940)*, ss. 79-112). Ancak bu insafli anlatıya rağmen yine de milliyetçi ideallerle eşgüdüm halinde yeni bir Türk Tarih Tezinin gerektirdiği anakronik dokunuşlar yapılarak sadece Arapların değil, bölgedeki tüm milletlerden daha üstün bir medeniyete sahip olan Türkler geçmiş çağlardan itibaren, bu bölgenin (Ortadoğu'nun) önemli bir aktörü olarak sunulmuştur (Akbaba, 2014, ss. 337-356).

Bu arada Arap toplumları ile zihinsel ayrışma çabaları sürse de, yeni Cumhuriyetin eğitim müfredatı içinde Arapça eğitimi ve Arapça ders kitaplarının basımı 1930'lu yıllara kadar devam etmiştir. Bu anlamda erken dönem Cumhuriyet aydınları, bir yandan dini alanı daraltıp seküler alanı genişletmeyi hedeflerken, din dili olarak varlığını koruyan Arapça ile ilgili en azından belirli bir dönem boyunca olumsuz bir politika ve müfredat geliştirmekten kaçınmıştır (Uçar, Şen, 2015, ss. 93-106).

İlk uygulamalardan sonra hazırlanan müfettiş raporları öğrencilerin milli duygularının güçlendirilmesi konusunda yapılması gereken reformlara dair geniş öneriler getirmiş ve bu çerçevede kitapların millileştirilmesi konusu üzerinde bir kez daha ısrarla durulmuştu. Raporlarda, Türkçe kitapların hala milli kültüre yabancı birçok unsur barındırdığına dikkat çekilerek bunlardan temizlemesi tavsiye edilmekteydi. Bunun gereği olarak ilkökul kitaplarındaki okuma parçalarının daha iyi anlaşılması için kitapların sonuna Arapça

ve Farsça kelimeler kullanılmadan Türkçe kelimelerle birer sözlük eklenmesi tavsiyesi önemliydi (Alp, 2009, ss. 105-136).

Müfredatın millileştirilmesi ve sekülerleştirilmesi amacındaki eğitim programlarının, Osmanlıdan miras alınan sistemde olduğu gibi “dini kimlik” gibi bir sorunu yoktu. Ama bireysel ahlaki değerlerin teşvik edileceği yeni bir motivasyon kaynağı bulunması ihtiyaç olduğundan, gerek ilkokul ve gerekse ortaokul müfredatında, ahlaki davranış kuralları dinin emirleri olarak değil, iyi vatandaş olmanın gereği olarak öğretilmeye başlamıştır. Bu dönem vatandaşlık ve ahlaki değerler kategorisindeki ders kitaplarında, bireysel gelişimle ilgili konular %76,9'luk hacim kaplarken, toplumsal uyum %20,5, dini inanç kategorisi ise sadece %2,6 oranında yer almıştır (Alabaş, 2018, ss. 55-87).

Tarih ders kitaplarında da yukarıdaki önceliklere uygun bir anlayış çerçevesinde Osmanlı ve Selçuklu ile özdeşleşmiş olan “İslam’ın altın çağları” övünülecek bir unsur olmaktan çıkarılmıştır. Bunun yerine Türklerin İslam’ı kabul etmeleri ile başlayan süreç ve katkılarını nesnel bir şekilde anlatan tarihi gelişmeler yalın bir şekilde anlatılmıştır. Hatta aşağıda görüleceği gibi, Türklerin İslam’ı kabul etmeleri, Türklerden ziyade İslam’ın kendi faydasına bir olgu olarak öğretilmiştir (Ozan, Kuş, 2021, ss. 237-257).

Bu dönem hazırlanmış ders kitaplarının içerik ve üslup analizini en iyi şekilde özetleyen metin, yine bizzat bu tarih kitaplarının giriş bölümünde bulunabilir. 1931 yılında basılan dört ciltlik tarih kitabının ilk cildindeki giriş bölümünde uzun yıllar Türk tarihinin İslam tarihinin gölgesinde kaldığı ve adeta değersizleştiği ima edilerek, kitabın yazım amaçları şu şekilde ifade edilmiştir:

“...Bütün bu menfi cereyanlar tabii olarak, mektep programları ve mektep kitapları üzerinde dahi tesir gösterdi ve Türklüğün çadır, aşiret, at, silah ve muharebe mefhumları ile müradif tutulması an’anesi mektep kitaplarımıza kadar girdi. Türk Tarihinin, inkar edilmiş ve unutturulmuş simasını ve mahiyetini, bütün hakikatleri ile meydana çıkarabilmek tarih tedrisatından bu boşluğu doldurabilecek kitap hazırlamak...” (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, 1931, s. VI).

Tek parti döneminde hazırlanmış tarih kitaplarında dinden bahsedilirken Araplara özgü bir oluşum gibi söz edilmesi, milliyetçi tarih eğitiminin önemli bileşenlerinden biri olarak görünmektedir. Pozitivist tarih anlayışının bir gereği olarak “vahiy” olgusu inanca dair bir kavramdan çok, Arap bir peygamberin düşünsel süreci sonucu gelen bir çıkarım olarak öğretilmiştir. Peygamber hayatı kutsal bir olgu olmaktan ziyade, toplumsal dönüşümü sağlamaya çalışan ve Hıristiyanlık hakkında edindiği bilgileri sistematik hale getirip yeni bir düşünce okulu oluşturan bir mücadele insanı olarak anlatılmaktadır. Böyle bir anlatım

sayesinde, sadece Araplarla araya mesafe koymamakla kalmamış, bir anlamda onlarla bağlantılı geçmişten tümüyle ayırmaya işaret etmektedir (Ertaş, 2018, ss. 261-280).

“Bu suretle Muhammed, Musa dini Hıristiyanlık hakkında bilgi sahibi oldu. Muhammed çok anlayışlı bir insandı. Arap kabilelerinin putlara tapmalarını, dağınık olarak yaşamalarını, geri ahlak ve adetlerini hiç hoş görmüyordu. Yıllarca vaktini düşünmekte geçirdi. En sonra bu tanrıya inanmak gerek olduğunu yagmağa başladı. Fakat ilk zamanlarda kendisine pek az kimse inandı. Bundan sonra Muhammed savaşarak dinin yagmağa çalıştı. Birkaç savaştan sonra Mekke’yi ele geçirdi. Arap kabilelerinin çoğu inanarak veya korkarak kendisine boyun eğdiler. Öldüğü zaman İslamlık bütün Arabistan’da yayılmış gibi idi.” (Unat, 1938, ss. 26-27).

O dönemin özelliğine uygun olarak Araplardan bahsedilirken anlatının önemli bir kısmı nesnel özellikler taşısa bile, Türklerle Araplar arasındaki ilişkilere gelince birden bire kavramsal çerçeve değişmekte ve eleştirel bir üsluba geçilmektedir. Türk tarihi üzerine üretilmek istenilen yeni literatürün en önemli hedeflerinden biri Türklerin aslında eski çağlardan beri tarihin en önemli öznelerinden biri olduğunu ispatlamak olduğu için, yedinci yüzyıldan itibaren yeryüzü sahnesinde bulunan İslam dönemi ile sınırlanamayacak kadar derinlere uzanmaktaydı. Dolayısıyla ilk çağ medeniyetlerinden itibaren Türklerin sahip olduğu bu derinliği ima edecek şekilde tarih çalışmaları yürütülmüştü (Taşkın, Şimşek, 2017, ss. 1533-1548).

“Arapların istila amaçlarını İslamlığın yayılması gibi dinî bir ülküye atfetmek kesinlikle doğru değildir. Özellikle Emevî halifelerine, inanmadıkları ve çok kere aşağıladıkları Muhammed dininin yayılması gibi bir amaç atfetmek, gerçekten çok uzaklaşmaktır. Onlar yalnız zengin ve bayındır ülkeleri talan etmek, gittikçe genişleyen bütçelerine yeni yeni gelir kaynakları bulmak gibi alçakça emeller arkasında koşmuşlardır. Asırlardan beri hâkim yaşayan Türkler, doğal olarak bu çapulcuların hükmü altına giremezlerdi. İslam dinini kabul ederek efendilikten mevaliliğe (köleliğe) inemezlerdi. Bunun içindir ki Emeviler bir asra yakın bir müddet uğraştıkları halde Türkler arasında İslam dinini yayamamış ve küçük Türk beyliklerini bile hâkimiyetleri altına alamamışlardır. Türkler ancak kendilerini köle yapmak isteyen Arapların efendisi olmaya karar verdikten sonradır ki, kütle halinde İslam dinine girmişlerdir.” (Kemalist Eğitimin Ders Kitapları (1931-40), s. 146).

Tek parti dönemi tarih ders kitaplarında Arapların Türklere karşı geçmiş savaşları konusunda oldukça sert ifadeler genellikle Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Arap ayaklanması söz konusu olduğunda daha da sertleşmektedir:

“... tahripkâr Arap istilasının biricik ve uğursuz sonucu şu oldu: Türkellerindeki yüksek medeniyet bütün eserleriyle beraber mahvoldu. Bunca bayındır ve zengin şehir birer birer harabe haline geldi...”

“... Osmanlıya doğrudan doğruya tabi olan Müslümanlar, özellikle Araplar, halifelîğe ihanetle düşmanlarının tarafına geçip Osmanlılar aleyhine savaşa katıldılar. Bunların başında Peygamber sülalesinden geldiğini iddia eden Mekke Şerifi ve oğulları da vardı!” (Kemalist Eğitimin Ders Kitapları (1931-1940), ss. 140-143).

Yeni Cumhuriyet, Birinci Dünya Savaşı sebebiyle Araplar konusunda olumsuz bir yargı taşıdığı için bunun günlük gazete ve mecmualara yansımaları şaşırtıcı değildi. Ancak bu algının popüler kültür araçları dışında kalıcı etki uyandıran gerçek eğitim müfredatına yansımaları daha önemlidir. Birinci Dünya Savaşı sırasında patlak veren Şerif Hüseyin ayaklanması, cumhuriyet dönemi aydınlarının negatif Arap imajı konusunda başvurduğu en önemli araçlardan biri olarak Arap algısının şekillenmesinde etkili olacaktır. Bu yönüyle söz konusu ayaklanma, yeni neslin zihinlerinde oluşturulmak istenen Arap imajının yanı sıra, yeni değerler etrafında toplumu birleştirmek üzere bir “öteki” oluşturma amacına hizmet etmiştir (Çiçek, 2012, ss. 169-188).

1930’lu yılların başından itibaren tarihin rasyonel bir takım ilkelere bağlı olarak çalışması gereken bir bilim dalı olarak ele alınması gereği daha fazla tartışılmaya başladı. Bu anlamda yapılan tarih kongrelerinde, geçmişin menkıbe ve abartılı anlatılarından ziyade, bilimsel verilerle desteklenecek bir tarih anlatısı arayışı eğitimciler arasında tartışılmıştır. Sadece kitaplara dayalı değil, arkeolojik bulgular başta olmak üzere farklı kaynakları işin içine katan çabalar gösterilmiştir. Tarihin en önemli malzemesi yaşanmış olaylar olduğu için, geçmişteki olayları değiştirmek mümkün olmasa da, onların anlatısını farklı dini, milli ve felsefi çıkarılara göre yansıtma konusundaki esneklikler ortaya konulmuştur (Akçura, 1932, ss. 577-607).

Seviye	Tarih	Kitap Adı	Yazarı
Ortaokul	1933	Orta Mektep İçin Tarih I, II, III	Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti
Ortaokul	1939	Ortaokul İçin Tarihi I, II, III	Maarif Vekilliği

Tablo 2. 1940-1950 Yılları Arasında Ortaöğretimdeki Tarih Kitapları (Alaca, 2017, s.54).

Bu eleştirilere rağmen 1930’lu yıllardaki tarih ders kitaplarının, Türk Tarih Tezine daha sıkıca bağlı olduğu söylenebilir. Bu yıllarda, bir önceki dönemin yaklaşımı biraz daha ileri götürülerek ders kitaplarında (Tablo 2) Arap toplumlarına dair “dindaşlık” yaklaşımı tamamen terk edilmekte ve Araplara özgür “Arap

bir peygamber” imajı güçlendirilmektedir. Onları tanımlarken dini üslup yerine artık etnik bağlamlı yeni bir yaklaşım ortaya konularak sadece “Araplar” olarak nitelenmeye başlanmış ve onların Ortaçağda içinde bulunduğu olumsuz nitelikler ve yaşam tarzları konu edilmiştir (Altıntaş (vd.), 2018, ss. 9-16).

“Muhammed’in peygamberliğinin başlangıcına dair birçok rivayet vardır. Bunlar pek çok efsaneyle karışmıştır. Gerçekten Peygamberin ilk söylediği Kuran ayetlerinin ne olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Muhammed uzun bir devirdeki düşüncülerin mahsulü olan ayetleri lüzum ve ihtiyaçlara göre bildiriyordu. Bununla beraber kendisini harekete geçiren kuvvetin tabiatın üstünde bir varlık olduğu samimi bir şekilde inanıyordu.” (Kemalist Eğitimin Ders Kitapları (1931-1940), s. 91).

Lise tarih ders kitaplarında Türk-Arap ilişkilerinin aktarımında ve Arap imajının sunumunda 1931-1938 ile 1938-1950 söylemi birbirine daha yakın bir çerçeveye sunmakta, asıl değişim 1950’den sonra yazılan kitaplarda gözlenmektedir. Tarih ders kitaplarında Türk-Arap ilişkilerinin sunumu ve Arap imajının aktarımı tarihsel süreç göz önünde bulundurulduğunda geçmişten günümüze doğru geldikçe normalleşmekte, tarih yazımı daha bilimsel bir perspektif sunmakta, farklı milletlerin ötekileştirilmesinden uzaklaşmaktadır.

O dönemin tarih kitaplarında Ortadoğu, Arap ve İslam imajını objektif olarak bulmak fazla mümkün olmasa bile, bir coğrafi bölge olarak Ortadoğu ile ilgili verilerin ilk dönem kaynaklarında oldukça nesnel olarak anlatıldığı dikkat çekmektedir. Bugünkü ifade ettiği siyasal çağrışımların çok ötesinde ilk dönem coğrafya kitaplarında Ortadoğu diye bir ifadeye atıf olmaksızın Türkiye’nin komşu bölgelerinden biri olarak kabul edilmekte ve gayet objektif bir ulusal çizgi çizilmektedir:

“Türkiye, Osmanlı saltanatının yıkılması üzerine Türk milleti tarafından kurulan yeni bir devletin ismidir. Bu devlet eski saltanat gibi muhtelif milletleri ve ülkeleri ihtiva etmeyip, millet ve memleket itibariyle tamamen bir vahdet arz eder. Coğrafi bir tabir olarak Türkiye, yeni teşekkül eden Türk devletinin milli ülkesini ifade eder” (Selen, 1930, s. 4).

Bu dönem henüz Ortadoğu olarak isimlendirilmediği için bölgenin genelinden bahsedilmemekte, ama ayrı ayrı Arap yarımadası, Suriye, Irak, İran ve Filistin bölgeleri konu edinmektedir. Buralardan bahsederken, mevcut mandater rejimlerin varlığına işaretle genel siyasi durum belirtildikten sonra, bölgedeki etnik ve dini dağılımlar temelinde sosyo-ekonomik detaylar üzerinde durulmaktadır (Sağdıç, Özkan, 2018, ss. 159-174).

Aslında, Araplarla ortaklaşa paylaştığımız geçmiş tarihsel dönemlerin salt bir “Arap tarihi” olmaktan çıkarılıp Müslüman Türkleri de ilgilendiren bir “İslam tarihi” konusu olması tartışması güncelliğini bugün dahi korumaktadır. İslam tarihinin aslında Türk tarihinin bir parçası olarak ele alınması ve Türklerin tarihte İslam’ın yayılmasına katkıları vb. başlıklar özelinde sahiplenici yaklaşım, günümüze doğru geldikçe değişmekte ve tek parti döneminin yargılayıcı yaklaşımından sahiplenici bir duruşa dönüşmektedir (Taşkiran, Tarik, 2019, ss. 12-29).

1920’li ve 1930’lu yıllarda oluşturulan tarih kitaplarında belirgin iki amacı hissetmek zor değildir: Birincisi, Türk Tarih Tezi çerçevesinde ulus olma bilincini oluşturma; ikincisi de, toplumu çağdaş medeniyet seviyesi ve laik bir yapıya ulaştırmadır. Ancak, tek Parti yönetiminin Atatürk döneminde, daha çok eski kurumların değiştirilmesi ve İslâm öncesi Türk kültürü ile ilişki kurulması çalışmaları ağırlık kazanırken, İsmet İnönü dönemi tarih ders kitaplarında laiklik uygulamaları daha köktenci bir nitelik kazanmaya başlayacaktır (Akdağ, 2005, s. 115).

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Arap dünyasına yönelik çok da objektif olmayan günlük haberlerde en hafif tabirle sitemkârlık havası sezilmek mümkündür. Buna rağmen dönemin bağımsızlıkçı anlayışı göz önüne alındığında Arap ülkelerini ilgilendiren işgal karşıtı çabalar Türkiye’deki basında büyük ilgi ve destek görebilmiştir. Fas’taki ulusal direnişe verilen medyatik desteğin yanı sıra örneğin Türkiye’yi çok seven Mahmut Nedim Paşa’nın faaliyetlerinden dolayı Yemen hakkında çıkan olumlu haberler dikkat çekicidir (Kurşun, 2010, ss. 67-76).

Bu tür istisnalar dışında yeni bir ulus inşası ve vatandaşlık anlayışında değişim hedefi yolunda geçmişle hesaplaşmaya dair unsurlar konulmakla birlikte tüm kültürel aidiyet unsurları reddedilmiş değildir. Araplara dair olumsuz bir algı olmakla birlikte öncelikli düşman kategorisinde oldukları da söylenemezdi. Zira dönemin eğitim müfredatı içinde iç ve dış düşman yaklaşımında dış düşman olarak öncelikle Yunanlılar öne çıkarken, iç düşman sınıflamasında saltanat idaresi vurgulanmaktaydı (Balci, Aslan, 2020, ss. 41-63).

Bu dönem yazılan tarih ders kitaplarında *Arap*, *Ortadoğu* ve *İslam*’ı çağrıştıran her olumsuz imge aslında, geçmişle bir hesaplaşma amacındaki yeni yönetimin bu üç kavrama sıkı sıkıya bağlı Osmanlı ile hesaplaşmasının da bir yöntemi gibidir. Özellikle Osmanlı tarihi içinden tartışmalı figürlerin ve olayların seçilmesi müelliflerin işlerini kolaylaştıran bir rol oynamaktaydı. Aslında bu durum sadece ilk dönem cumhuriyet aydınlarına özgür bir davranış sayılmazdı da. Zira Türkiye’de dönemselsel olarak tarihe ve tarihsel şahsiyetlere karşı bakış açılarındaki değişimler ve seçmeci yaklaşım, farklı iktidarlar döneminde günümüze kadar süre gelmiştir (Alaca, 2017, ss. 49-65).

1940’larla birlikte, 1930’ların destansı ve romansı unsurlar taşıyan tarih anlayışından uzaklaşılma ve adeta bir geçiş dönemi başlamıştır. Tek parti döneminin kendini en yoğun hissettirdiği 1940’lı yıllardaki tarih ders kitaplarının (Tablo 3) önceki dönem ile sonraki dönemi birbirine bağlayan bir üslup taşıdığı söylenebilir.

Seviye	Tarih	Kitap Adı	Yazarı
İlkokul	1945	İlkokul Tarih IV, V	Reşit Faik Unat – Kamil Su
Ortaokul	1945	Ortaokul Tarih I, II, III	Ali Haydar Taner

Tablo 3. 1940-1950 Yılları Arasında Ortaöğretimdeki Tarih Kitapları (Alaca, 2017, s.54).

Bu dönemki ilkokul dördüncü sınıf kitabında Arap toplumu ve Peygamber ile ilgili ifadeler, tıpkı önceki dönemin kitaplarının izinden giderek pozitivist bir üslup taşımaktadır. Bilgi yanlışı da bulunan kitapta yazar peygamberliğin doğası ile ilgili yine oldukça seküler bir yaklaşım sergilemektedir:

“Müslümanlık dinini kitabı olan Kuran’da yazıldığına göre Muhammet 40 yaşında iken kendisine Cebrail adlı bir melek görünmüştü. Bu melek, kendisine peygamber olduğunu bildirmek göreviyle Allah tarafından gönderilmişti. Muhammed, Cebrail’in söylediklerine inandı ve kendisinin peygamber olduğunu ilana başladı” (Unat, Su, 1945, s. 93).

Aynı dönemde ortaokul ikinci sınıflar için yazılmış olan tarih ders kitabında Araplar ve yaşadıkları bölgeler tanımlanırken oldukça nesnel bir üslup kullanılmış ve o dönem var olan durum detaylı olarak izah edilmiştir. Burada toplumsal özelliklerden uzun uzun bahsedilen bölüm sonrasında dine ve peygambere ilişkin açıklamalarda da aynı pozitivist üslup korunmuştur:

“Muhammet birdenbire ‘ben Allah’ın peygamberiyim’ diyerek ortaya çıkmamıştır. O Arapların ahlak ve adetlerinin pek fena ve ıslaha muhtaç olduğunu anlamış, bunları ıslah için tenha yerlere çekilerek yıllarca düşünmüştür. Yıllarca süren düşünmeden sonra ayetler okuyarak vatandaşlarını İslam dinine davete başlamıştır. Muhammet, namuskârlıkla işe başladı. Menfaat gözetmeyerek ortaya atıldı. Onun gayesi, muhitin ahlakını, dinini ve içtimai hayatını düzeltmekti” (Taner, 1945, s. 44).

Ortaokul öğrencileri için hazırlanan kitabın 62. Sayfasında, “Türk-Arap mücadelesi” başlığını taşıyan bölümü ise satır aralarında 1930’lu yıllardakini hatırlatan ve Arapları küçümseyen bir üslup bulunmaktadır. Ama üslup bir yana anlatının içeriği gerçeği yansıtmaya çabalamıştır:

“Türklerin üzerine atılmak için artık fırsat gözetiyorlardı. Bu fırsat gecikmedi. Türk beyleri ve hanları arasında vuruşmalar başladı. Araplar bundan istifade ederek Taharistan ve Maveraünnehir gibi Türkellerine tecavüz ettiler. O zaman burada yüksek bir medeniyet vardı. Birçok şehirler ve mamur köyler vardı. Maveraünnehir ve Taharistan’daki Türkler, ticaretle, Çin’e, Hinde, İran’a, Bizans’a gidip gelirlerdi. Kendilerine mahsus yazıları vardı. En küçük köylerinde bile mektep bulunurdu.”

Bu dönemki tarih ders kitaplarında Araplar ile Türkler arasındaki ilişkiler bağlamında, önceki dönem yazılmış kitaplara göre üslubun biraz daha ılımlı bir şekle bürünmeye başladığı söylenebilir. Buna rağmen, iki halkı birbiriyle karşılaştırırken, Türk Tarih Tezinin izlerini açık biçimde görmek zor değildir. Türklerin Araplardan üstün olduğunu belirten cümleler, küçültücü tabirler olmasa bile, 1930’lardaki kitapların üslubuna çok yakındır:

“İslamiyet devrinde ilim ve maarif çok ileri gitmiştir. Fakat bu devirde ilim ile uğraşanların çoğu Araplar değil, diğer kavimlere mensup adamlardır. İslam medeniyeti, kendi kuruluşunu diğer milletlere ve bilhassa Türklere ve İranlılara borçludur. İslamiyet ortaya çıktığı zaman Türkler yüksek bir seviyeye ve eski bir medeniyete sahip idiler. Bunlar İslamiyet’i kabul ettikten sonra da bu dinin yayılmasına hizmet etmişlerdir.” (Unat, Su, s. 106).

4. Demokrat Parti Dönemi Tarih Ders Kitapları

Demokrat Parti’nin 1950 yılında iktidara gelişi ile birlikte devletin tüm kurumlarında yukarıdan aşağıya doğru bir değişim rüzgarı başladı. Bu, zihniyet ve ideolojik anlamda çok köklü bir dönüşüm olmasa bile, en azından sonraki yıllarda yaşanacak olan daha büyük değişimlere zemin hazırlayacak siyasal ve zihinsel bir ara süreci başlatmıştı (İnan, 2014, ss. 247-258).

Siyasal kültürün değişmeye başlaması kendini eğitim politikalarında da gösterirken, toplanan eğitim şuraları ile yeni dönemde eğitime yeni bir yön verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda öne çıkan iki konudan biri, kalkınmakta olan Türkiye’nin ihtiyacı olacak teknik elemanların yetiştirilmesi için mesleki eğitimin güçlendirilmesi; ikincisi ise din eğitimi konusunda toplumdaki gelen taleplerin uygun yöntemlerle yerine getirilmesiydi (Akgül, 2020, ss. 631-647). Bu yeni talep ve ihtiyaçlara uygun ders müfredatı ve kitaplarının hazırlanması önemli bir eşiğin bulunduğunu gösteriyordu. Demokrat Parti’nin önceki dönemlere göre en önemli yeniliklerinden biri eğitimin sistemini din ile barıştırmak olduğu için, bu değişimi müfredatın tüm

sosyal alanlarında hissetmek mümkün olacaktır. Bunu yaparken, dini bir anlamda devletin koruması altına alırken, öbür yandan onun saygınlığına zarar verecek eğitim içerikleri değişmeye başlamıştır (Tangülü, 2012, ss. 389-410).

Tarih öğretimi ve ders kitapları bu değişikliklerden bağımsız olmamıştır. Yazdırılan yeni tarih ders kitaplarında (bkz Tablo 4) dinle barışmanın doğal bir sonucu olarak başta Arap imajı olmak üzere, Ortadoğu denilince zihinlerde çağrışım yapan tüm olgulara dair daha nesnel bir bakış geliştirilmek istenmişti. Bunun sonucunda sadece bilgilerin içeriği değil, üslubu da oldukça değişmeye başlamıştır.

Okul	Tarih	Kitap Adı	Yazarı
İlkokul	1954	İlkokul Tarih IV	Himmet Akın-Çağatay Uluçay
Ortaokul	1952	Ortaokul Tarih II	Emin Oktay
Ortaokul	1959	Ortaokul Tarih I, II, III	Ali Ekrem İnal-Nurettin Ormanlı
Lise	1952	Lise Tarih III	Emin Oktay
Lise	1954	Lise Tarih II	Niyazi Akşit
Lise	1956	Lise Tarih II	Bedriye Atsız-Hilmi Oran

Tablo 4. 1950-1960 Yılları Arasındaki Tarih Kitapları (Alaca, 2017, s.55).

Geçmiş dönemde hazırlanmış olan tarih ders kitaplarında Arapların yaşam tarzına dair anlatılar daha insafli cümlelerle ifade edilirken, peygamberle ilgili cümleler de artık “Hz. Muhammed” diye kurulmaya başlamıştır. Zihinlerde Arapları “vahşi” olarak canlandırmaya neden olan aynı çöl betimlemeleri, artık daha “normal” bir anlatı dili ile anlatılmaya başlamıştır:

“Arapların çoğu bedevi (göçebe) idiler. Bedeviler çöl ortasında bulunan vahalarda ve Arabistan yaylasında otururlar, koyun, at ve deve beslerlerdi. Her ailenin kendisine mahsus kıldan yapılmış birer çadırı bulunurdu. . .”(Oktay, 1952, s. 46).

Benzer bir üslup değişikliği, peygamberi niteleyen ve onun hayatını anlatan ifadelerde de gözlenmektedir. Yukarıda işaret edilen tek parti dönemi tarih kitaplarındaki “yalın” ve “soğuk” dil yerini daha “tarafgir” ve “sıcak” bir dile bırakmıştır:

“Hz. Muhammed daha gençliğinde iken diğer Mekkelilerden ayrı bir düşünce ve inanışta idi. O Mekkeliler gibi putlara tapmaz, yalan söylemez ve kimseyi incitmezdi. Büyük, küçük bütün Mekkeliler Hz. Muhammed’i severler ve ona her işinde namuslu ve çok doğru bir insan olduğu için Muhammedü’l-Emin derlerdi. . .” (Oktay, s. 47).

Tek parti döneminde yazılan tarih ders kitaplarında Türklerin Müslüman oluşuna dair anlatılan ve adeta öfke dolu söylemler yerine artık daha yumuşak ve hatta Türkler ile Arapları birbiriyle dost gösteren bir dil başlamıştır. Önceki dönemde yağmacı Araplara karşı adeta kendi medeniyetini koruma mücadelesi veren Türkler analojisi yerine, tarihte iyi ilişkiler kurmuş iki toplumsal grup anlatısı ağırlık kazanmıştır:

“Abbasiler zamanından itibaren Türklerle Araplar arasında başlayan iyi münasebetler Türklerin İslamı benimselerine yardım etti. Bunun sonunda Türkler, İslam memleketlerine inmeğe ve İslamlara yardım etmeğe başladılar. Bundan önceki dersimizde gördüğümüz gibi Halife Mutasım zamanında Türk-Arap münasebetleri çok arttı. . . Türkler bu tarihten itibaren temiz kanlarını Müslümanlık uğrunda dökmeğe başladılar. Araplar, Türklerin bu eşsiz kahramanlıkları karşısında bütün askerlik işlerini onların kahraman ellerine bırakarak hiçbir işe karışmadılar. Bu yüzden Türkler bir müddet sonra Abbasi İmparatorluğunun bütün işlerine el attılar. Asker, komutan, vali ve devlet memuru olarak işbaşına geçtiler. . .” (Oktay, s. 91).

Bu dönem yazılan kitaplarda tek parti döneminin Türk Tarih Tezi çerçevesinde, Türkleri tarihin ana öznesi haline getiren yaklaşımın izleri yine de görülmektedir. Ortadoğu ile ilgili bahislerde ilk başlangıç noktasını Mezopotamya tarihi ve Sümerlerle başlatan ve onların Türklerle arasında güçlü bağlara işaret eden anlatı halen sürmektedir. Bu bağ kurmak için “*Sümer dili son ekler almak suretiyle cümle kurulan bir dildir ki bu bakımdan Türkçeye benzemektedir*” denilmekle yetinen yeni dönem tarih ders kitapları, Ortadoğu’da Türklerin tarihin görünmeyen öznesi olduğunda ısrarcıdır. Benzer şekilde Hititlerin de gerek yaşam biçimleri ve gerekse ulaşılmış oldukları medeniyet seviyesi açısından Türklere benzediği belirtilmiş ve bu ispatlayacak her hangi bir arkeolojik bulguya dayandırma ihtiyacı hissedilmemiştir (Atsız, Oran, 1956, ss. 31-48).

Bu dönem yazılmış tarih kitapları, Ortaçağda Araplar tarafından kurulmuş devletlerin yayılmacılığını yoğun biçimde eleştiren tek parti dönemi tarih ders kitaplarının tersine, bu seferleri medeniyet taşıyıcı bir faktör olarak yorumlamıştır:

“Araplar geniş bir imparatorluk kurdukları gibi parlak bir medeniyet de yarattılar. Müslümanlık Araplara yeni bir hukuk ve devlet nizamı getirmişti. Kısa zamanda imparatorluk içinde yaşayan ve Müslümanlığı kabul eden diğer milletlerin de çalışmalarıyla fikir, ilim ve sanat bakımından yüksek bir medeniyet meydana getirildi. Türklerin ve İranlıların bu medeniyetin yaratılmasında büyük hisseleri vardır.” (Akşit, 1954, s. 64).

1950'lerden itibaren tarihe daha "insafli" yaklaşımın yanı sıra, daha bilimsel metotlarla yaklaşıldığı da söylenebilir. Bu bağlamda özellikle, önceki yıllarda çok fazla sahiplenilmeyen Osmanlı Tarihi ile İslam Tarihi konuları, olmaları gereken içerik ve üsluba doğru önemli ölçüde ilerlemiştir. Türk Tarih Tezine biraz yumuşatarak sahip çıkan Demokrat Parti dönemi önceki dönemlerden farklı olarak Ortadoğu'da Araplar ve diğer Müslüman toplumların inşa ettiği geçmiş tarihi başarılar da takdir edilmektedir:

"İslamiyet'te fikir hayatının kaynağı Kuran'dır. Arap bilginleri çeşitli yönlerden Kuran üzerinde titizlikle ve dikkatle çalıştılar. Arap lügat ve grameri yapıldı. Fikir hayatı bilhassa Abbasiler zamanında büyük bir gelişme gösterdi. İslam hukukuna ve dinine ait bir takım bilimler teşekkül etti. Müspet ilimlerde de diğer milletlerden faydalanarak orijinal eserler meydana getirildi. Bu bakımdan Müslüman medeniyetinde gelişen ilimleri iki kısma ayırabiliriz: İslami ilimler ve Müspet ilimler" (Akşit, s. 68).

Tek parti dönemindeki tarih ders kitaplarında Araplara karşı eleştirilerin en önemli sebebini oluşturan "Arap Ayaklanması" meselesi çok küçük farklarla yeni dönem kitaplarında da olumsuz bir unsur olarak yer almakta; asıl suçlu olarak İngilizler ima edilmektedir:

"... Bu suretle Filistin ve Irak cepheleri de teşekkül etti. Bundan sonra İngilizler, Hicaz ve Filistin Araplarını isyana teşvik ederek Osmanlıları bu cephelerde müşkül bir duruma soktular. Mekke Emiri Şerif Hüseyin, Arap isyanının elebaşısı oldu. Hicaz elimizden çıktı. ..." (Oktay, 1952, s. 261).

Bu dönem tarih ders kitapları ile tek parti dönemini ayıran teknik farklılıklardan biri de, önceki dönem hazırlanan ders kitaplarında CHP'nin parti tüzüğüne, tarih eğitiminin bir parçası olarak yer almasıydı. Çok partili yaşama geçilmesiyle birlikte eğitim müfredatı içindeki CHP'ye özel siyasi unsurlar, 1950'den sonra basılan ders kitaplarında metinden çıkarılmıştır (Akdağ, 2005, s. 116).

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kırk yılındaki iki farklı dönemde hazırlanmış olan tarih ders kitaplarında Arap olgusu ve onu ilgilendiren diğer kavramlar konusundaki değişimi gözleyebileceğimiz aşağıdaki tablo, yaşanan tarihsel dönemi özetlemektedir. Tablonun en solunda Arap kelimesini ilgilendiren farklı temalar üzerinden tek parti ve Demokrat Parti dönemlerini karşılaştırmak üzere alıntılar yapılmıştır. Bu alıntılar söz konusu dönemlerde yazılmış tarih ders kitaplarından yapıldığı için, sembolik yönü ağır basmakla birlikte, dönemin ideolojik dönüşümünü yansıması bakımından bir fikir vermektedir.

Tema	Tek Parti Dönemi	Demokrat Parti Dönemi
Arap Toplumu	“Çapulcu ve geri ahlaka sahip Araplar” (Unat, Tarih V, s. 27)	“Vahalarda yaşayan göçebe Araplar” (Oktay, Ortaokul Tarih II, s. 47)
İlk Türk-Arap İlişkileri	“Tahripkar Arap istilası” (Kemalist Eğitimin Ders Kitapları -1931-1940, s. 141.)	“Türkler ile iyi münasebetlerdeki Araplar” (Oktay, Ortaokul Tarih II, s. 91)
Türklerin Müslüman oluşu	“Türkler, Arapları köle yapmak istediğinde Müslüman oldu” (Unat, Tarih V, s. 27)	“Türk-Arap münasebetleri çok arttı... Türkler bu tarihten itibaren temiz kanlarını Müslümanlık uğrunda dökmeğe başladılar” (Oktay, Ortaokul Tarih II, s. 91)
Arap Ayaklanması	“Halifeye ihanet eden Araplar” (Kemalist Eğitimin Ders Kitapları -1931-1940, s. 142)	“İngilizler, Hicaz ve Filistin Araplarını isyana teşvik ederek Osmanlıları bu cephelerde müşkül bir duruma soktular.” (Oktay, Tarih Lise III, s. 261)
Araplar ve ilim	“İslamiyet devrinde ilim ileri gitmişti ama ilim ile uğraşanların çoğu Araplar değildi” (Unat-Su, İlkokul IV. Sınıf Tarih, s. 106.)	“Araplar geniş imparatorluk ve parlak bir medeniyet yarattılar” (Akşit, Lise Tarih II, s. 64)
Peygamber	“Muhammet” (Unat, Tarih V, s.26)	“Hz. Muhammed” (Oktay, Ortaokul Tarih II, s. 47)
Peygamberlik ve Vahiy	“Muhammet’in peygamberliği efsaneyle karışıktır, ayetleri düşünüp ihtiyaca göre bildiriyordu” (Kemalist Eğitimin Ders Kitapları -1931-1940, s. 91)	“Sevilen güvenilir, namuslu ve çok doğru bir insan, Muhammedü'l-Emin” (Oktay, Ortaokul Tarih II, s. 47)

Tablo 5. “Arap” ve “Ortadoğu” ile ilgili kavramların tarih ders kitaplarında işlenişi

Yukarıdaki tabloda sembol olarak seçilmiş kelimeler üzerinden yapılan karşılaştırma, Cumhuriyetin ilk iki döneminde yazılmış tarih ders kitaplarındaki üslup değişimini açık biçimde göstermektedir. Bu değişim, aslında sembolik bir değişimden daha çok bu kavramların ifade etmiş olduğu anlam dünyasına bakışın da değiştiğini gösteren bir işaret olarak yorumlanabilir. Tarih ders kitaplarında seçilen kelimelerin bu değişimi, aslında Cumhuriyet Türkiye’sinde değişen siyasal iktidarların eğilimini de yorumlamada bir gösterge sayılabilir.

5. Sonuç

Her ülkenin kendi tarihini yazma ve onu kendi halkına öğretme konusunda öncelikleri ve bir ideolojisi bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti de, kuruluşundan itibaren kendi tarih perspektifini oluşturma ve öğretme konusunda projeler üretmiştir. Bu projelerin uygulamaya geçirilmesi sürecinde değişen iktidarlara ve dönemselliklere göre farklı metot ve araçlar kullanılmıştır. Bu nedenle, Osmanlı sonrası yeni bir ulus inşa sürecindeki tek parti dönemi tarih öğretimi kimi zaman “abartılı” sayılabilecek milliyetçi temellere oturtulmuştur. Üretilen Türk Tarih Tezi, milli bir tarih oluşturma ve Cumhuriyet nesline yeni bir “geçmiş” inşa etme konusunda yine de önemli bir rol oynamıştı.

Ancak, Cumhuriyet neslinde oluşturulmaya çalışılan “biz” şuurunun bir de “diğerleri” kısmının oluşturulması kaçınılmazdı. Bu anlamda, haklı biçimde, Osmanlı hanedanlığından Yunanlara kadar birçok “öteki” bulunuyordu. Bu ötekiler içinde yüzlerce yıl birlikte yaşamış olan Türkler ve Araplar, sadece bir millet olmanın ötesinde “din” bağları nedeniyle ayrı bir yerde durduğu için onlarla zihinsel ayrılış daha zorlu bir süreci gerektiriyordu. Bu nedenle Tek parti döneminde, geçmişle yüzleşme ve yeni bir gelecek inşa etme kaygısındaki elitlerin, bu geçmişin bir parçasını oluşturan Araplarla hesaplaşması doğal ama zorlu bir süreç olarak gelişti. Bu bir yanıyla, Türkiye toplumunda günlük hayatın birçok alanını kuşatmış görünen dinin belirleyici rolüyle çatışmayı da getirebiliyordu. Ancak ülkedeki toplumsal dönüşüm ve uluslararası gereklilikler tek parti dönemini bitirdiğinde, yıllardır inşa edilen birçok müfredat maddesi ile birlikte Arap imajı da değişmeye başladı. Geçmiş ders kitaplarında dine, Ortadoğu’ya ve Araplara dair daha dışlayıcı ve ötekileştirici olarak yorumlanabilecek birçok yaklaşım değişti. Tek parti dönemi tarih kitaplarında sıklıkla rastlanılan üslup yerini, Araplar ve onları ilgilendiren her konu hakkında farklı bir dile bıraktı.

Cumhuriyet tarihinin ilk iki döneminde yazılmış tarih ders kitapları üzerinden gördüğümüz bu dönüşüm, tarih yazımının dönemsel ihtiyaçlara boyun eğse dahi uzun vadede kendi gerçeklerini dayatacağını göstermiştir.

Kaynaklar

- Akbaba, B. (2014). Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan günümüze lise tarih ders kitaplarında Türk-Arap ilişkilerinin sunumu ve Arap imajı. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34(3), 337-356. DOI: 10.17152/Gefad.86664
- Akçura, Y. (1932). Tarih yazmak ve tarih okutmak usullerine dair. *Birinci Türk Tarih Kongresi 2-19 Temmuz Konferanslar Müzakere Zabıtları*, Ankara, 577-607.
- Akdağ, H. (2005). *Tek parti ve Demokrat Parti dönemi lise tarih ders kitaplarının muhtevası*, Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Akgül, H. (2020). Demokrat Parti döneminde Milli Eğitim şûraları. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(2), 631-647. 10.16951/atauniiibd.688428
- Akşit, N. (1954). *Lise Tarih II*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Alabaş, R. (2018). Cumhuriyet’in ilk yıllarında ilk mekteplerde insani ve toplumsal değerler eğitimi: Resimli, yeni Musâhabât-I Ahlâkiye ve Medeniye ders kitabı örneği. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18(36), 55-87. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttad/issue/39883/473396>
- Alaca, E. (2017). Cumhuriyet dönemi ortaokul tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4), 556-578.

- Alp, H. (2009). İlkokul kitaplarını inceleme komisyonunun raporları (1924-1927). *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 8(15-16), 105-121. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuydta/issue/942/1063>
- Altıntaş, İ. N. (vd.) (2018). Milli değerlerin ders kitaplarındaki yeri: Cumhuriyet çocuklarına tarih dersleri örneği. *Ahi Evran Üniversitesi Sağlık Yüksek Okulu Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(3), 9-16. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahievransaglik/issue/65352/1006879>
- Aslan, E. (2011). Türkiye Cumhuriyeti'nin ilkokullarda izlediği ilköğretim programı: 1924 ilk mektepler müfredat programı. *İlköğretim Online*, 10(2), 717-734. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ilkonline/issue/8592/106833>
- Atsız, B., Oran, H. (1956). *Tarih Lise I*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Balcı, D., Aslan, E. (2020). İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçişte Musâhabât-ı Ahlâkiyye ders kitaplarında devlet algısının dönüşümü. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20(40), 41-63. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttad/issue/56945/801191>
- Behar, B. E. (1992). *İktidar ve Tarih Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Budak, L., Budak, Ç. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne ilkokul programları (1870-1936). *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 181(181), 377-393. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tsadergisi/issue/21491/230369>
- Copeaux, E. (2000). *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*. Ali Berktaş (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çapa, M. (2012). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde Türkiye'de tarih öğretiminin tarihçesi. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(3), 1-28. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trkede/issue/13296/496318>
- Çiçek, M. T. (2012). Erken Cumhuriyet dönemi ders kitapları çerçevesinde Türk ulus kimliği inşası ve 'Arap ihaneti'. *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 17(32), 169-188.
- Durand, W., Durand, A. (2001). *Tarihten Alınacak Dersler*, İstanbul, Bedir Yayınları.
- Ertaş, H. (2018). Cumhuriyet dönemi ders kitaplarına alınan hadislerin Türkçe çevirilerinde görülen aşırı yorum ve sapmalar. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 261-283.
- Göksun, Y. (2011). *Suriye ilk ve ortaöğretim ders kitaplarında Türkler ve Türk imajı*. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Hobsbawm, E. (1999). *Tarih Üzerine*. Osman Akınhay (Çev.), Ankara: Bilim Sanat Yayınları.
- Işık, M., Eşitti, Ş. (2018). Extreme nationalist discourse in the early period of the Turkish Republic and its reflection in the Turkish Media: The case of the journal
- Gök-Börü. *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 27(2), 161-186. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusiyasal/issue/41425/500644>
- İnan, S. (2014). Demokrat Parti dönemi (1950-1960) siyasi kültür. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 11(41), 247-258. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muhafazakar/issue/52786/697451>
- Kandal, S. C. (2019). Atatürk Dönemi'nde yurttaşlık dersleri: Tarihsel süreç, ders kitapları ve programlar. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 34(2), 387-412. 10.18513/egetid.661563
- Kartal, S. (2019), Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim ideolojisi ve 'Andımız' metni. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 25-31. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/51619/669125>
- Kemalist Eğitimin Ders Kitapları* (1931-1940), 3. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Köstüklü, N. (2004). İlk ve ortaöğretimde tarih öğretimi: Problemler ve öneriler. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 14(41), 1-28. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44273/546588>
- Kurşun, Z. (2010). Türkiye'deki Yemen imajı ve alternatif bir açılım olarak Türk-Yemen ilişkilerine yeniden bakmak. *Ortadoğu Analiz*, 2(21), 67-76.
- Kurşun, Z. (2011), *Tarih Metodu*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Oktay, E. (1952). *Ortaokul Tarih II*. İstanbul: Kültür Basımevi.
- Ozan, H., Kuş, Z. (2021). Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Vatandaşlık öğretim programlarında kimlik inşası. *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 237-257. 10.51725/etad.954628.
- Sağdıç, M., Özkan, S. H. (2018). Erken Cumhuriyet dönemi coğrafya ders kitaplarında Türkiye'nin komşuları. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(3), 159-174. 10.17679/inuefd.439189.
- Selen, H. S. (1930). *Lise, Orta ve Muallim Mektepleri İçin Coğrafya Dersleri*. Sınıf 8, Tefeyyüz Kitaphanesi. İstanbul: Milliyet Matbaası.
- Şeritoğlu, H. (2019). *Cumhuriyet dönemi tarih ders kitaplarında Osmanlı imajı*. Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.

- Şimşek, A., Alaslan, F. (2014). Milliyetçi tarihten milli tarihe, çatışmacı eğitimden barışçı eğitime doğru Türkiye’de tarih ders kitapları. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (40), 1-19. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/abuhsbd/issue/32926/365773>
- Taner, A. H. (1945). *Ortaokul II Tarih*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Tangülü, Z. (2012). Demokrat Parti dönemi eğitim politikaları (1950-1960). *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(2), 389-410. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tebd/issue/26137/275285>
- Taşkın, A., Şimşek, A. (2017). Cumhuriyet dönemi ilkököl tarih/sosyal bilgiler ders kitaplarında eskiçağ tarihinin öğretimi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 25(4), 1533-1548.
- Taşkıran, H., Tarık, R. (2019). İran ve Türkiye’deki ortaöğretim islam tarihi ders kitaplarında dört halife dönemi: Karşılaştırmalı bir inceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 12-29. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bitlissos/issue/46641/558477>
- Togan, Z. V. (1981). *Tarihte Usul*, İstanbul: Enderun Yayınları 3. Basım.
- Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti. *Tarih I-Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Uçar, H., Şen, M. (2015). Osmanlının son, Cumhuriyetin ilk eğitim müfredatında Arapça eğitimi. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, (4), 93-106.
- Unat, F. R. (1938). *Tarih V*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Unat, F. R., Su, K. (1945). *İlkokul IV. Sınıf Tarih Ders Kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Vurgun, A. Brina, N. (2021). Cumhuriyetin ilk yıllarındaki ilkököl tarih ders kitaplarında Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşları. *International Primary Education Research Journal*, 5(2), 126-139. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iperj/issue/64344/915619>
- Vurgun, A., Özdemir, Y. (2020). Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki (1924-1928) ilkököl tarih ders kitaplarında milli mücadele döneminin siyasi ve diplomatik gelişmeleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (66), 335-377. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/57463/789406>
- Walsh, W. H. (2006). *Tarih Felsefesine Giriş*, İstanbul: Hece Yayınları.
- Yıldırım, T. Şimşek, A. (2017). Erken Cumhuriyet Dönemi’nde “Biz”in inşası: Tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 37(1), 367-389. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gefad/issue/31116/337727>

Makale Bilgi Formu

Yazar(lar)ın Katkıları: Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kar amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: “Tarih Ders Kitaplarında Arap ve Ortadoğu Algısının Dönüşümü: Tek Partiden Demokrat Partiye Geçiş” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış, karşılaşılacak tüm etik ihlallerde “*Universal Journal of History and Culture*” hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazarlara aittir.